

v písemné podobě (kodifikovaného) a závazného pro všechny členy skupiny (společnosti). – Členění na zvykové a objektivní právo znal již římský zákoník. Pojem z. p. se obvykle používá při studiu aliterárních společností, u nichž se nepředpokládá existence objektivního právního systému. Této představě odporují výzkumy antropologů z doby po 2. světové válce (např. práce L. Pospíšila, nar. 1923) i německých etnologů z 20. a 30. let 20. stol. Pojem se užívá i při studiu lidové kultury v Evropě a předpokládá se, že členové lokálních společenství se řídí jiným než kodifikovaným (objektivním) právem. Historicky sloužilo z. p. v mnoha společnostech jako pramen pro vytváření práva objektivního, popř. oba právní systémy existovaly vedle sebe a byly v praxi užívány souběžně. V. t. obyčejové právo.

Lit.: H. J. S. Maine: *Ancient Law*. London 1861, 1884; L. Naderová (ed.): *Law in Culture and Society*. Chicago 1969; L. Pospíšil: *Anthropology of Law. A Comparative Theory*. New Haven 1974; česky: *Etnologie práva*. Praha 1997. [jkt]

zvyky při zpracování lnu a konopí, tradici ustálené obyčejové praktiky při setí lnu a konopí a jejich dalším zpracovávání. Jako při jiných hospodářských obyčejích i zde je významná magie šťastného počátku. Lněné a konopné semeno se mělo sít v období, kdy šel měsíc nahoru. Doporučovalo se sít v květnu, kdy je hodně mračen, kromě 8., 10., 17. a 18. 5. Oblíbený den k setí byl na Žofii (15. 5.) a na Medarda (8. 6.), v pod-

hůří před Antonínem (13. 6.). Len setý na Antonína měl být tlustý a mít mnoho koudele; nemělo se sít počátkem týdne. Do semene se přidávala lněná semínka z dožínkového věnce z předchozího roku, velikonoční kočičky a vejce vařená (aby bylo hodně hlávek) i syrová (aby příští semena byla zlatá jako žlutky). Někde přidávali do rozsívky železný předmět, aby úroda byla těžká. Vysoký růst lnu si zajišťovaly ženy o masopustní veselici vysokými skoky stejně jako u Lužických Srbů, Poláků, Jihoslovanů a Ukrajinců. Tzv. skok na len má dlouhou, historicky prokázanou tradici. Hospodyně měly o masopustu hodně tančit, aby si zajistily dlouhý len (střední a vých. Čechy, záp. Morava). Na Valašsku se při tanci nesmělo dupat, aby se *nepodupaly konopě*. Masopustní maska medvěda tančila s hospodyněmi i děvčaty *na konopě a na len* na Vsacku při písni o poli určeném pro tyto rostliny: *Toto bude na konopě, / toto bude na len*. Ve vých. Čechách se o maškarě zpívalo: *Za ten len, za ty konopičky, / aby nám vyrostly po samy pažičky*. Na Horňácku se tančival tanec zv. konopice. Na Valašsku a Slovácku obcházeli někdy masopustní obřadníci se snopkem lnu nebo konopí. Vysoký růst lnu zajišťoval i vysoký magický prut zasazovaný do pole na jaře, uchovávaný od Nového roku, kdy jej ozdobený přinášeli svým kmotrům chlapani-kmotřenci (Českomoravská vysočina). Dlouhé větve břízek od oltářů ze slavností Božího těla se z téhož důvodu zasazovaly do lniště, stejně ja-

ko kočičky svěcené na Květnou neděli. Uhlíky ze svatojánských ohňů se zahrabávaly do pole se lnem proti muškám na lněných květech. Podle počasí se usuzovalo na kvalitu vzrůstu, např. bylo-li na Hromnice pěkné počasí, bude dobrá úroda, nebo přšelo-li na Tučný čtvrtek, len se vydaří. Len měly ženy vyplít do Máří Magdalény (22. 7.), ale nesměly plít v sobotu. Trhat se měl do Bartoloměje (24. 8.). Poslední klasy lnu se netrhaly, aby se na poli urodilo i v příštím roce, aby se poli neodebrala všechna plodivá síla. Na dotrhání lnu se pořádaly ve vých. a j. Čechách hostiny. Ženy z posledních hrstí udělaly panáka, navlékly na něj mužský šat, nesly ho se zpěvem a tancem do statku, kde jim hospodyně připravila hostinu z devatera jídel (Humpolec-ko). Na znamení skončení práce s mědlením konopí (později lnu) se slavila v jihozáp. Čechách humorná slavnost *konopická*, udržovaná jako lidové divadlo. Při společném tření v pazdernách a na tzv. příkop-ech, tj. upravených rostech nad vykopanou jámou, na nichž se sušila vláknorodá stébla, tropily ženy různé taškařice, terčem vtipů se přitom stávali muži. Na ukončení tření a mědlení se pořádaly hostiny obdobné jako při přástkách. Lněná semena byla osvědčeným léčivem pro lidi i zvířata.

Lit.: V. Vilikovsky: *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu*. Praha 1936; D. Stránská: *Hospodářské obyčejy*. In: ČSV-N; Č. Zíbrt: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950. [jst]

Ž

žába, živočich užívaný jako oblíbený, univerzální motiv v lidovém podání. Ž. je zastoupena v pověstí, pohádce, bajce a také jako předmět lidové víry. Výraz *žába* je obecně slovanský, kdežto *ropucha* (*chrastavá žába*) byla převzata z polštiny v období vytváření české zoologické terminologie. – Podle lidové víry mohou žáby napršet z nebe (ve Starém zákoně je záplava z nebe spadlých žab jednou z egyptských ran). Podle pověry se ž. nemají ukazovat zuby, aby nevy-padaly. Lidová pověst uvádí, že čarodějnice dokáže proměnit ženu v ž. nebo se v ni promění sama. V podání západní karpatské oblasti se vyprávějí epizody o kosci (ženci), který během oběda spatří v polích velkou ž., žertem jí podá sousto na vidličce, a tím jí vrátí lidskou podobu. Jako velká nadmutá ž. se dívce na poli zjeví vodníková žena. Dívka žertem řekne: *Až se budeš žabít, já tě přijdu babit*. Později je vyzvána splnit svůj slib a zavedena do podvodní říše k porodu

vodnice; za odměnu dostane smetí, které se promění ve zlato. – Ž. je častým motivem i v pohádkách. Město je bez vody nebo jabloně bez plodů, protože na prameni či na kořenech sedí ž., kterou je třeba zabít. Grimmovská pohádka vypráví o žabákovi, který se v princeznušně komnatě promění v prince, neboť byl do žabí podoby zaklet (AaTh 440). Ve slovanských pohádkách vystupuje v syžetu *Pari Banu* nadpřirozená bytost v podobě ž., která se po svatbě s králevicem promění v krasavici (AaTh 402). – Od dob antiky vystupují žáby v mnoha podobenstvích v bajkách, antického původu je i obecný příměr *žabomyší vojna*. Lidový písmák F. J. Vavák uvádí bajku o žábách nespokojených s králem pařezem: dostanou tedy za krále jeřába, který je požívá. K. Dvořák zjistil ve staročeských exemplech další motivy: ž. se nadýmá, aby byla rovna volovi; ž. je nedůvěryhodný lékař, neboť je sama bladá; žába je bojácnější než zajíc.

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): AaTh 277, 277A, 278, 275*–278D*, 332E, 402, 440, 476*; PBL 242, 284, 402, 1349R, 2508; Horňácko 334–337; Dvořák 1692, 2219, 2221, 3425, 4891; F. Bartoš: *Naše děti*. Brno 1888; K. Dvořák: *Nejstarší české pohádky*. Praha 1976; L. Röhrich: *Wage es, den Frosch zu Küssen. Das Grimmsche Märchen Nummer eins in seinen Wandlungen*. Köln 1987; J. a W. Grimmové: *Pohádky*. Přel. J. Fučková. Praha 1988, č. 1. [dk]

žabská, žabský – mužský tanec rázu taneční hry s výraznými prvky plodnostní magie. Ž. v různých poskocích ve dřepu a v podporu

Tanec žabská. Velká n. Veličkou, Jelínková 1978, s. 25

dřepmo a ležmo napodobuje natřásáním, přelézáním a přeskakovaním tanečnicků páření žab. Tanec byl rozšířen na jihových. Moravě a ve Slezsku, omezeně na Hané a na Horácku. Výrazné varianty byly zachyceny na Horňácku (první zápis ž. z této oblasti přinesl M. Zeman na konci 19. stol.). Ž. tancovali na konkrétní, ne všude stejnou melodii (na Horácku s textem *Hrály dudy*, na Horňácku *Žába leze, žáb za ní*, na Lašsku bez textu) ženatí muži, ve dvojicích nebo trojicích, v době vrcholu taneční zábavy. Nejčastěji byla ž. interpretována na svatbách a o fašanku, kde jasně vystupovaly do popředí její magické rysy. Lze však nalézt i modifikace ž., např. ve Strání na Uherškovodsku, kde ji k pobavení předváděla dvojice muže a ženy ve formě poskoků v podřepu.

Lit.: J. Černík: *Umění hudební*. In: Moravské Slovensko II. Praha 1922, s. 658; M. Zeman: *Horňácké tance*. Praha 1951, s. 46; Z. Jelínková: *Tanec*. In: Horňácko. Brno 1966, s. 431–462; Z. Jelínková: *Tance z Horňácka I. Velká nad Veličkou, Javorník*. Hodonín 1978, s. 25–26; V. Socha: *Lidové tance na Lašsku II*. Ostrava 1986, s. 89, 2. vydání. [zj + mp]

žánr [franc.], druh – označení pro skupinu folklorních, především slovesných, dramatických, hudebních nebo tanečních projevů, tvořících vyšší identické celky na základě soustavy společných vlastností. Ty zpravidla zahrnují prvky obsahové, tematické, formální, morfologické a funkční. Novodobě se folkloristická kritéria rozšiřují o hlediska komunikační, obecně kulturní a textově lingvistická. Termín ž. je využíván především v oboru slovesné folkloristiky. Obtížnost v definování obešla finská škola tím, že otázku ž. pokládala za druhořadou. Systémové studium ž. se opírá o teoretické základy z 1. čtvrtiny 20. stol., ale diskuse trvá i na počátku 21. stol. Na pojetí ž. ve folkloru se často přenáší praxe literární teorie, která pod pojmem ž. rozumí členění na útvary epické, lyrické a dramatické. Většina folkloristů přijímá názor, že lidová slovesnost je členěna na žánry, které mezi sebou vytvářejí systémové vztahy (někdy se mluví o žánrovém paradigmatu). Ve folkloru existují jak poměrně ostré hranice mezi jednotlivými žánry, tak i vzájemná propustnost a prolínání mezi nimi. Tento dvojitý vztah existuje v různé míře vždy. – Ž. nejednotnosti názorů a definic ž. vyplývají i obtíže terminologické. V české folkloristice se často termíny *žánr* a *druh* zaměňují a označují se jimi stejné jevy. Lze však pozorovat, že pojem ž. je relativně častější a že jako ž. se zpravidla označují soubory jevů řádově vyšších, než je tomu u termínu

druh. Tak např. podle V. J. Guseva zahrnuje pohádkový ž. druhy zvířecích, kouzelných a novelistických pohádek. V. J. Propp však druh považuje za jednotku vyšší než ž. Podle jeho pojetí je pohádka druh a uvnitř něho existuje několik žánrů. Západoevropští badatelé používají jeden termín v závislosti na daném jazyce: v němčině *Gattung*, v angličtině *genre*. – Pojem ž. obsahuje tři základní komponenty: 1. téma (obsah), 2. formu, 3. funkci. Mezi nimi musí být vyvážený vztah, který je dobově, místně a sociálně aktualizován. Ž. předurčuje tématu nejen jistou formu, ale i specifickou funkci. Stejně téma může být v různých žánrech zpracováno různě a může mít nestejnou funkci. Vymezení ž. jen na základě jedné komponenty je nedostačující. Podle kombinací prostředků, pomocí nichž se zobrazuje ve folkloru skutečnost, se rozlišují písňové a prozaické žánry, hudebně-choreografické a písňově-choreografické žánry, obřadní a dramatické výjevy. L. Honko soudí, že při klasifikaci ž. je třeba přihlížet ke komunikaci následujících složek: obsah, forma, stylové vlastnosti, struktura, kontext, funkce, frekvence, rozšíření a migrace, původ. Realizoval tento požadavek v klasifikaci pověstových žánrů a vypracoval 14 *žánrových matic*, které rozdělil do čtyř skupin. Podle jiných se definice ž. skládá ze souhrnu znaků a ž. je charakterizován *celým systémem jemu vlastních poetických postupů, pro něho charakteristickým stylem*. Definice jednotlivých žánrů vycházejí tedy z různých, někdy vzájemně se vylučujících kritérií. Některé jsou založeny na funkčním hledisku (obřadní a neobřadní písně), jiné na sociální, resp. stavovské příslušnosti (písně vojenské nebo dělnické), na tematických rozdílech (písně milostné), na vymezení formálních a tektonických znaků (táhlé písně, halekačky). Jindy je použito termínu ž. širší. *Československá vlastivěda* (1968) uvádí lidovou píseň jako *spontánní zpěvní žánr*. Šířeji je ž. chápán J. Gelnarem, který tímto pojmem rozumí slovesný, hudební a taneční folklor, popř. složené folklorní formy. Žánry lidové slovesnosti lze dělit na (1) lidovou prózu, (2) malé folklorní formy, (3) lidové písně: textovou stránku, (4) lidové divadelní hry, (5) dětský folklor. Podle některých folkloristů se může stát základem dělení na jednotlivé žánry jakýkoli jediný znak. Ten je postaven na vyšší úroveň se srovnáním s ostatními. Dominuje a je činitelem, který určuje, o jaký ž. jde. Někdy se jedním výrazem označují různé žánry. Folkloristika do jisté míry přihlíží také k tomu, jak je ž. označován v lidové terminologii, která se sice neřídí vědecko-teoretickými úvahami,

ale pouze fixuje tradici. Ž. jako obecná kategorie (jako paradigma) má trvalou a relativně stabilní platnost, vývojově se však proměňují některé jeho prvky. Některé žánry mají nižší frekvenci a na přelomu 20. a 21. stol. mizejí (např. zaklínání), mění svou funkci (pověrečné povídky ztrácejí víru v nadpřirozeno), zjednodušuje se stylová výstavba pohádek apod. Přes všechny obtíže spojené s definicí a klasifikací představuje ž. (druh) jeden z nejdůležitějších a nejčastějších pojmů folkloristiky.

Lit.: J. Hrabák: *Poetika*. Praha 1973; T. Pentikainen: *Folk Narrative Research. Some Papers Presented at the VI. Congress of the ISFNR*. Helsinky 1976, s. 13–66; V. J. Gusev: *Estetika folklóru*. Praha 1978; O. Sirovátká: *K vývoji folklorních žánrů*. SPFFBU D 27, 1980, s. 33–39; M. Leščák – O. Sirovátká: *Folklór a folkloristika*. Bratislava 1982; O. Sirovátká: *Současná česká literatura a folklór*. Praha 1985; EM 5, 1987, sl. 744–769.

[mš + mt]

žatevní písně viz žnecké písně

žďáření, žďárování – vypalování lesa, dřeva a klestí ze stromů a křovin (popř. poruchu rašelinišť) k zúrodnění půdy pro přípravu pozemku k zemědělskému využívání; v širším smyslu soustava hospodaření uplatňovaná v oblastech s lesními (stepními) porosty. Ž. bylo v minulosti rozšířeno v mnoha oblastech světa především v souvislosti s šířením zemědělství v lesnatých a stepních oblastech a s rozšiřováním orné půdy zabezpečující dostatek ploch k pěstování zemědělských rostlin pro vzrůstající počet obyvatelstva. Při rozšiřování areálu orné půdy, zvl. v úrodnějších oblastech mírného pásma severní polokoule, bylo ž. pravděpodobně jednorázové, tj. používal se způsob umožňující přeměnu pozemku s trvalým porostem (les, step) v obdělávanou půdu. Pozemek (pole získané ž.) nebyl již vrácen lesu, ale trvale zařazen do zemědělské půdy (orná půda, pastvina, louka, zahrada), pokud nedošlo k zániku nebo redukcí trvalého osídlení území zemědělskou komunitou. Ž. se v Evropě předpokládá od mladší doby kamenné v návaznosti na šíření zemědělských neolitických kultur, tj. pro pěstování především pšenice a ječmene, popř. prosa, později a v menší míře dalších rostlin. – Přeměna lesa v pole byla pracovně i časově náročná. Část lesa vybraná ke ž. byla vykácena pomocí kamenných sekyrek neolitických zemědělců nejpravděpodobněji v létě přede žněmi, aby pokácené dřevo, pokud nebylo použito k jiným účelům, dostatečně vyschlo a mohlo být v jarním období před setím spáleno. Stromy bylo možno po oloupání

kůry části kmene a olámání větví nechat schnout také na stojato. Pole se mohlo po vypálení porostu a vyčištění od větších nespálených dřev, event. kamenů osít obilím a rozhozené zrno zapravit do země pomocí ručního dřevěného nářadí nebo smýkáním větví apod. Přeměna lesa v pole trvala pravděpodobně 1–2 roky v případě, že se žďářil vysoký les. Delší doba přípravy by již působila negativně (vyplavení živin z popela, zatrávnění, nálety dřevin a jiných semen). Při pálení suchého dřeva bylo třeba zabránit rozšíření ohně mimo žďářený areál a oseté pole ohrazením chránit před spásáním dobyt看m či zvěří. – Ž. ploch se souvislým drnem vyžadovalo většinou podřezání drnů a jejich pálení na hromádách klestí a následné rozprostření popela se zemí po poli. V aridnějších oblastech bylo možné přímé spalování vysoké trávy s drnem bez jeho podřezání. Kypření půdy, setí a zapravování osiva vláčením bylo podobné jako při ž. lesa. Nově získané pole se osévalo 3–4 roky, jen výjimečně déle (pokles výnosů, zaplevelení). Během tohoto období mohlo být pole mimo vegetační dobu pěstovaných plodin dále vylepšováno, tj. urovnáván povrch, odstraňovány kameny a páleny zbytky dřeva z kmenů a pařezů. – Ke kypření půdy, promísení zeminy s popelem a zapravení osiva do půdy bylo používáno ruční a potažní nářadí obvyklé v dané době v příslušné oblasti (rydla, rýče, vidle, lopaty, ruční brázdiče, motyky, klučovnice, ruční a potažní brány-smyky, oradla). Začleněním pozemku získaného ž. do hospodářské soustavy byl změněn les v zemědělskou půdu. – Ž. jako hospodářská soustava je velmi extenzivní způsob hospodaření. Při předpokládané rotaci asi 50 let, tj. obnovení vzrostlého lesa a návratu na původní pozemek, byl obhospodařovaný areál využíván pouze ze 6–8 % pro pěstování obilnin a nemohl být využíván pro pastvu, která by znemožnila obnovu lesa. I při relativně dobrém výnosu, předpokládaném během prvních dvou let, byla výkonnost této soustavy nižší než soustav přílohových, které do rotace již les nezařazovaly. Výhodou soustavy ž. byla skutečnost, že ž. se nevázalo na chov dobytka, pokud se nechápe jako zdroj tažné síly. – Relikty ž. se nejdéle zachovaly v severní části vých. Evropy, zatímco v její západní a střední části ž. jako významnější soustava nepochybně zaniklo již v pravěkém období. Písemné doklady o větším rozšíření ž. z těchto oblastí nejsou. Vše nasvědčuje tomu, že již v 10.–12. stol. byla pole v č. zemích pravidelně obdělávána a měla již více méně ustálený tvar. Při pokračující vnitřní a od 13. stol. i tzv. velké kolonizaci

bylo ž. používáno ve smyslu rozšiřování zemědělské půdy nebo přeměny lesa v pole, ale nikoliv jako soustava hospodaření. Tento způsob zkulturnění vhodných lesních ploch nepochybně pokračoval i v dalších stoletích, jak tomu nasvědčují pozůstatky polí v terénu na mnoha místech pokrytých vysokým lesem. Tradiční způsob přípravy půdy ž. se nejdéle zachoval v československých Karpatech, kde jej ještě v 50. letech 20. stol. zaznamenal K. Chotek. – Zvláštní, pozdější formou ž. bylo tzv. pasekové polaření, při němž se příležitostně po vykácení lesa, odvozu dříví a po spálení zbytků klestí lehce zkyplená plocha využívala obvykle 1–2 roky k pěstování některých plodin (bér, tj. druh prosa, oves, ječmen, lesní žito, popř. i brambory), a pak se znovu vracela lesu. S tímto způsobem hospodaření je spojeno pěstování ozimého žita obecného, tzv. dvouletého, lesního či křibice v některých českých a moravských horských oblastech od 18. do 20. stol. Poslední fáze pěstování křibice v č. zemích a na Slovensku byla doložena koncem 50. let 20. stol. v Javorníkách na moravsko-slovenském pomezí. Ozimá křibice se sela společně s ovsem a po sklizni ovsa se druhý rok sklídila. Někdy se sel též jarní dvouřadý ječmen nahý. Od 18. stol. bylo pasekové polaření vzhledem k zhoršování půdních podmínek pro následnou obnovu lesa postupně omezováno a posléze zakázáno. Pozdější pěstování obilnin jako ochranného krytu při obnově lesa mělo již zcela jinou funkci. – V kopaničářském hospodaření svědčí o obvyklosti techniky ž. jména osobní (Žďárský) i místní (Žďár, Žďárec, Žďárek, Žďárky, Žďárná, Žďáry). Pálení strniště, vypalování mezí, pálení trávy a klestí v pozdější době není žďáření.

Lit.: F. X. Hlubek: *Die Wirtschafts-Systeme*. Prag 1851; C. N. Fraas: *Geschichte der Landwirtschaft*. Prag 1852; K. Chotek: *Kopanicový a žďárový způsob přípravy půdy v československých Karpatech*. AR 13, 1961, s. 391–426; N. A. Bringéus: *Brannödling*. Lund 1963; L. Takács: *Moorwirtschaft und Rodung am kleinen Plattensee (Kisbalaton)*. A Néprajzi Múzeum füzetéi 18, 1966, s. 167–196; V. P. Petrov: *Podsečnoje zemledelije*. Kiiv 1968; J. Štátný: *Tradiční zemědělství na Valašsku*. Praha 1971; F. Lom: *Vývoj osevních postupů a soustav hospodaření v Českých zemích*. VPZM 13, 1973, s. 215–263; M. Beranová: *Zur Frage des Systems der Landwirtschaft im Neolithikum und Äneolithikum in Mitteleuropa*. AR 39, 1987, s. 141–198. [zt]

žebřavé řády viz církevní řády

žebro viz harfa

žebrota, žebřání – získávání obživy poníženou, snaživou prosbou o almužnu (peněžitou dar nebo věc mající peněžitou hodnotu) u cizích osob, a to na veřejném prostranství nebo dům od domu. Žebřáci tvořili sociální vrstvu obyvatelstva žijící z milodarů a pocházející z hospodářsky nejslabší skupiny: byli to staří a fyzicky či duševně postižení lidé, které jejich příbuzní nechťeli nebo nemohli živit, takže byli odkázáni na ž. Mezi žebřáky však nechyběly ani *osoby práce se štítící*, kriminální živly stranící se zaměstnání a nuznost pouze předstírající. Ž. tkvěla svými příčinami ve vývoji sociálních poměrů a představovala společenský jev, avšak zákonodárství tuto skutečnost dlouho přehlíželo; posuzovalo ž. především z hlediska trestního práva a snažilo se čelit jí především represivními prostředky. Trestní zákon z 3. 9. 1873 č. 626 prohlašoval ž. za *těžký přešůpek policejní proti veřejné mraunosti* a obdobně zákon z 10. 5. 1873 č. 108 vydával policejné trestní ustanovení proti osobám práce se štítícím. V období socialistického státu se problém snažil řešit zákon o sociálním zabezpečení, všeobecném sociálním pojištění obyvatelstva, např. zakládáním státních sociálních zařízení pro opuštěné děti a přestárlé občany (domovy mládeže, důchodců).

Lit.: W. Dankert: *Unehrlche Leute*. Bern–München 1963. [ka]

žebř, žebřík, řebřík – pomocné nářadí skládající se ze dvou latí (štěřin) a řady příčlů k nim kolmých, užívané při různých činnostech, práci v zemědělství, při stavbě a údržbě domu

(výměna krytiny, opravy komínů, výstup do půdních prostorů) apod. Při pěstování ovocných stromů, dříve převážně vysokokmenů, se žebříky používaly při průklestu, česání ovoce a popř. při přeroubování. Zvlášť dlouhé žebříky potřebovali sadaři při česání velkých stromů (třešně, hrušně, jabloně) v alejích a sadech na svazích (8–10 m). Ž. se zhotovoval z pečlivě vybrané smrkové (modřínové) tyčoviny. Rozpílením tyče se získaly dvě latě, které se spojovaly plochými příčkami z tvrdého dřeva, zv. *šprušle*, *šprušle*, *šprušle*, *šprycle*, *šprysle*. Dobré žebříky byly lehké, pevné a nekroutily se, pečlivě se ukládaly v suchu pod střechou. – Původní jednoduché žebříky měly tvar ostrévký, tj. byly samostatné s krátkými stupni z větví, později se zhotovovaly z tyčí, které měly ve vrtaných otvorech oboustranné stupně. Nazývaly se tyrolské a na j. Moravě byly místy ještě v 1. polovině 20. stol. Funkci ž. zastávaly též šikmo postavené trámy se schodovitými záseky. Žebříky s 1–2 tyčovými opěrami (tzv. americké) a dvojité žebříky (dvojžebříky, štafle) se v č. zemích začaly šířit až v 2. polovině 19. stol. ke snadnějšímu zavádění chmele a při pěstování ovocných zákrsků. Z hlediska použití materiálu se vedle dřevěných žebříků zhotovují také žebře kovové a provazové. [zt]

železná huť, technické zařízení na výrobu železa. Ruda se tavila přirozeným tahem větru, nebo byl vzduch do pece vháněn měchy, které pracovaly na vodní pohon. Od 14. stol. se stal součástí huti hamr, jehož kladivo (buchar) bylo poháněno vodní silou. Šachtové pece, vysoké 5–7 m, měly denní výtěžek 2–3 t surového železa. Kusové pece nahradily v 16. stol. *dýmačky*. – Železné hutě se zakládaly v oblastech s dostatkem dřeva na výrobu dřevěného uhlí, u vodních toků, aby se mohla využívat vodní síla na pohon dmychadla, v hamru na pohánění bucharů, na tažení drátů apod. Železná ruda se dobývala v okolí nebo se dovážela z nepříliš vzdálených dolů. – Železné hutě s hamry se v č. zemích vyskytovaly již od 14. stol. a hamernické osady žily svébytným životem. Středem osady byla pec s hamrem, správní budova, kolem hamernické domy a hospoda, kde se občerstvovali také vozkové, přivážející rudu, dřevo a dřevěné uhlí. Železné hutě s hamry byly typické pro lesnaté oblasti Podbrdská (Zbiroh, Jince), Českomoravské vrchoviny (Žďár n. Sázavou, Ransko, Polníčka, Kadov), Dražanské vrchoviny (Adamov, Blansko), Krušnohoří, moravských a slezských Jeseníků. Památkově chráněný hamr v Dobřívě (Rokycansko), železná huť v Čenkově (Příbramsko) a stará huť v Adamově u Blanska dávají před-

stavu o vzhledu železných hutí a hamrů. – V Dobřívě je možno sledovat hamr při práci, poznat jeho složení i výrobky (polní nářadí, plechy, dráty). Bucharu se říkalo *kobyła*, jeho klapot se rozléhal po okolí. Když zemřel hamerník, *kobyła* klepala naprázdno, až nový, mladý hamerník znovu zapálil výheň.

Lit.: J. Kořán: *Staré české železářství*. Praha 1946; G. Hofmann: *Soupis železných hutí a hamrů v Čechách v období feudalismu*. Praha 1964; M. Kreps: *Soupis železných hutí na Moravě a ve Slezsku v období feudalismu*. Praha 1968; M. Kreps: *Železářství na Žďársku*. Brno 1970; *Dějiny hutnictví železa v Československu*. Praha 1984. [osk]

železná kráva 1. dobytče svěřené vlastníkem nájemci do dlouhodobého nájmu se závazkem vrátit po jeho uplynutí dobytče téže kvality. Železné krávy byly ve vlastnictví kostela nebo obce a dávaly se do pachtu občanům, kteří z nich platili pachtovné. Pachtovné ze ž. k. bylo tedy trvalým břemenem lpějícím na statku. Pachtovné bylo zaznamenáváno jako příjem v zádušních či obecních účtech; **2.** figurka z kovu obětovaná jako votivní dar za zdraví zvířete.

Lit.: K. Adamová: *Tak zvaná věčná (železná) zvířata a jejich funkce v hospodářském zajištění církevních institucí se zaměřením na české země (14.–19. stol.)*. AUC Iuridica 1/2, 1972, s. 127–155. [jhn]

železo, v čisté podobě bílý, lesklý, nepříliš tvrdý tažný feromagnetický kov, známý již v pravěku. Ž. (*ferrum*, Fe) je nejrozšířenějším těžkým kovem na zemi, ve formě oceli nejdůležitější kov civilizace. V zemské kůře se vyskytuje pouze ve sloučeninách. Hlavním zdrojem ž. jsou železné rudy, např. křemel, magnetit, limonit, siderit. V hutnictví se od nejstarších dob vyrábí redukcí oxidových rud, pův. přímou metodou v primitivních pískách (*dýmačkách*), v nichž palivem i redukčním činidlem bylo dřevěné uhlí, od 17. stol. nepřímou metodou ve vysokých pecích, s následným zkujňováním. Používá se ve formě surového ž. (litina), kujného ž. a oceli. Zpracovává se sléváním, kováním, válcováním, lisováním a obráběním (např. vrtání, pilování). – V lidovém prostředí pracovali se ž. hl. kováři, ve městech i zámečníci, zbrojíři, nožíři, platněři a klempíři. Ž. se od 14. stol. opracovávalo také v hamrech, kde práci kladiva nahrazoval buchar. Základními polotovary bylo ploché ž. (*šm*) a tyčové ž. (*šťáf*). Řemeslníci je odebírali z hutí nebo od obchodníků, kováři však často pracovali i se starým materiálem, který překovávali. Ž. bylo používáno hl. jako materiál na radlice, nože, sekery, srpy, podkovy a k okouvání dřevěného nářadí a náčiní. – V lidovém zvykosloví bylo ž. známo jako prostředek blahonosné magie o Velikonocích (např. šlapání na ž. o Velikém pátku zbaví bolesti nohou). Podobně chránily před nemocemi a úrazy zkřížené sekery pod štědrovečerním stolem. V období

Vánoce se podle zrezivění nože či jiného kovového předmětu usuzovalo na úrodu v příštím roce. Ž. se objevuje také v příslovích a přirovnáních (*železné zdraví; kout železo, dokud je žhavé*).

Lit.: A. Tomíček: *Velikonoční zvyky*. ČL 30, 1930, s. 183; J. Kořán: *Železářství*. In: Dějiny techniky v Československu do konce 18. století. Praha 1974, s. 444–455; V. Vokáčová: *Práce z kovu v muzejních sbírkách*. MVP 14, 1976, s. 68–81; M. Janotka – K. Linhart: *Řemesla našich předků*. Praha 1987, s. 17–20; V. Frolec: *Vánoce v tradici českého lidu*. In: Vánoce v české kultuře. Praha 1988, s. 61, 81; Z. Rasl: *Hutnictví*. In: Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I. Praha 2001, s. 118–128.

[jpe]

žeň, žně – žetí a sklizeň obilnin; doba sklizně. Způsob, organizace, doba a průběh žní se měnily podle soustav hospodaření, pěstovaných obilnin, agrotechniky, technického vybavení i velikosti zemědělských usedlostí, vývoje počasí a dalších činitelů. Staročeské pořekadlo zní: *Svatá Markéta [20. 7.] hodila srp (vede žence) do žita*. Žně byly mimořádně náročné na čas a náležely k nejmimorišším pracím v zemědělství. Ženci i pomocníci proto během žní dostávali vydatnější stravu i dobré pití (mléko, kyška, pivo). Po přípravné fázi (vázání povřísel, příprava a event. oprava náradí, obstarání a najímání pracovníků, vyčištění a úklid potřebných prostor) začala na vybraném poli sklizeň: žnutí srpem a sečení kosou, později stroji, odebírání obilí, vázání snopů a stavění do panáků, mandelů, toček, hromad, na ostrvu (okleštěný kmen s delšími pahýly větví; Beskydy, Javorníky). Během sušení obilí na poli, ale spíše po jeho odvozu se strniště pohrabovalo a teprve pak se kláskovalo. Obilí se svázelo do stodol k uložení a mláčení přes zimu, později se odváželo přímo k mlátičce. Vymláčené zrno se čistilo přesíváním (síta), vátím (vějačky, fukary, mlýnky, triéry), třídilo a ukládalo na sýpkách nebo v truhlicích. Samostatně se skladovaly plevy a zadina. Sláma vázaná do snopů nebo otepí se uchovávala ve stodolách, později ve velkých zemědělských závodech se stohovala. – Na tradičních žních se do poloviny 20. stol. podílela celá rodina včetně větších dětí a všichni praceschopní obyvatelé vesnice (děti při kladení povřísel, stavění panáků, pohrabování a jiných pomocných pracích, třeba nošení jídla na pole). Podle potřeby se ženci, sekáči a vazači najímali v místě nebo ze vzdálenějších oblastí (velkostatky). Obilí sekali muži, odebíraly ženy, někdy větší děti a jen výjimečně muži. Větší snopy vázali obvykle muži (jen ručně nebo pomocí roubíků), menší snopy ženy;

po 1. světové válce se ojedinele vázalo i do motouzů. Při odebírání se vytřásal zelený plevel a jetel z podsevu, aby obilí ve snopech lépe proschlo. Kosy naklepávali sekáči nebo starší, zkušení výměnkáři. Na stavění panáků a mandelů se obvykle podílela celá skupina pracujících na poli. O jejich umístění a nasměrování řad vzhledem ke směru větru a odvozu rozhodoval a na dobré postavení dbal hospodář nebo zkušený pracovník. Při trvalejších deštích, zvl. ve vyšších polohách, hrozilo prorůstání (žito). – Suché obilí se svázelo na žebřířácích (později i na jiných typech vozů) po oschnutí ranní rosy. Snopy na vůz podávali jeden až dva podavači vidlemi zv. podávky zkušenému hospodáři (čeledínovi), který na voze kladl snopy tak, aby fůra byla dostatečně stabilní a velká

(nebezpečí převrácení fůry, překládání fůry v kopcovitém terénu). Podle druhu obilí, velikosti snopů, velikosti vozu, cest a terénu se na vůz naložilo asi 8–10 mandelů, ale i 300–400 snopů (hmotnost snopů kolísala asi od 5 do 15 kg). – Od přelomu 19. a 20. stol., zvl. však od 30. let 20. stol. v souvislosti s možností využívat výkonné, ale drahé mlátičky, se rolníci sdružovali v družstva a jiná společenství k jejich koupi a využívání. – V době žní se mlátilo od ranního rozbřesku do noci, v elektrifikovaných obcích často celou noc. Obilí svezené během dne se nechávalo přes noc na mlatě ve stodole, nebo se přikrývalo plachtami k ochraně před rosou a deštěm. – Všeobecný shon a ruch o žních v usedlostech a v celé vesnici končil s odvozem posledního obilí

z pole. Radost ze sklizené úrody vrcholila dožínkovou slavností (dožínky, obžínky). Obyčeje doprovázely i některé žňové práce (např. žnečky svazovaly hrstkou požatého obilí ruce nebo nohy tomu, kdo k nim první vstoupí na pole; ten pak musel dát na pivo). – Nejstarší způsob ž., trvajícím od pravěku, sestával ze žnutí obilí srpem, zanechávajícím vysoké strniště, potažní dopravy, ručního mláčení cepy a čištění zrna vátím. Od 15. a 16. stol. se začaly k sečení obilí používat dlouhé kosy, které však převážně sloužily k sečení kratších jaří. Při sklizni ozimů nadále přetrvávalo žnutí srpy. Obilní kosy (hrabice a další formy) převládly v 18. a v 19. stol. Ke sklizni jednoho hektaru obilí tímto způsobem bylo zapotřebí asi 450–600 hodin práce. – Ve 2. polovině 19. stol. se začalo rozšiřovat mláčení obilí mlátičkami (ruční, žentourové, parní, od začátku 20. stol. poháněné elektromotory) včetně zdokonaleného čištění vymláčeného zrna. Od konce 19. stol. se šířily jednoduché potažní obilní žací stroje s odkladači (hrabicové ústrojí, hrstkovky, válovy). Nadále zůstávalo ruční vázání snopů, stavění panáků a potažní svoz obilí ke stacionárním mlátičkám. Žně tohoto typu ve více modifikacích byly ve střední Evropě obvyklé až do poloviny 20. stol. Potřeba práce pro tuto sklizeň obilí z jednoho hektaru byla asi 150–180 hodin. Při sečení traktorovým samovazačem (potažní se rozšířily už ve 20. a 30. l.), sušení v panáčích, svozu, mláčení na polním mlatu a skládání slámy do stohu bylo v 50. l. a začátkem 60. l. zapotřebí asi 55–60 hodin práce pro sklizeň jednoho hektaru obilí. Žně

sklízecí mlátičkou při příjmu zrna do věžových zásobníků a sběru slámy lisy na velkoobjemové balíky vyžadovaly v 80. letech 20. stol. na sklizeň jednoho hektaru obilí už jen 5–10 hodin práce. Způsob sklizně obilnin se tedy ve velmi krátké době v 3. čtvrtině 20. stol. podstatně změnil. Zanikly tradiční žně, z nichž nové generace vnímají jen dožínky. V. t. agrární obyčeje.

Lit.: B. Profeld: *Platy žencům, sekáčům a mlaticům v Jaroměři r. 1750*. ČL 20, 1911, s. 454–455; V. Černý: *Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v 15.–19. století*. Praha 1930, s. 148–151; F. Myslivec: *Starý způsob hospodaření na Opavsku*. Praha 1933, s. 23–27; M. Karel: *Plzeňsko II. Zemědělství*. Praha 1938, s. 56–63; M. Beranová: *Slovanské žňové nástroje v 6.–12. století*. PA 48, 1957, s. 99–117; K. Chotek: *Staré způsoby práce v československém zemědělství. Žatva srpem*. ČE 7, 1959, s. 275–290; J. Kramařík: *Žena a muž při sklizni obilí*. ČL 56, 1969, s. 53–63; J. Kramařík: *Z historie stavění snopů na poli a dosoušení obilí na území Čech a Moravy*. ČL 57, 1970, s. 84–99; J. Štastný: *Tradiční zemědělství v oblasti vodního díla Orlík*. AUC PhH 1972, s. 55–86; V. Vondruška: *Ruční žňové nářadí na území Čech před nástupem a v průběhu zemědělské revoluce*. VPZM 23, 1983, s. 193–216; J. Jančář: *Tradiční způsob zemědělského hospodaření na Slovácku*. Strážnice 1987, s. 25–63; Z. Tempír: *Z historie nářadí a strojů ke sklizni obilnin a píce*. In: *Sklízecí mlátičky, řezačky a lisy na českém trhu 1995–1996*. Praha 1995, s. 4–22; P. Slavkovský: *Die Erntegeräte und Erntetechniken in der Slowakei und deren karpatisch-balkanischer Kontext. Das Mähen mit der Sense*. ESS 28/29, 1996/97, s. 43–60. [zt]

ženské tance a) v širším smyslu ryze ženské pohybové a taneční projevy, které se vyskytují v tanečních hrách, v obřadních tancích (svatební tance, tance výročního cyklu) a v obřadních projevech obecně; b) v užším smyslu konkrétní tance, jichž se však v moravských a slezských oblastech objevuje velmi málo. Kromě některých druhů kola na Horácku a Podhorácku se k nim řadí např. dívčí tanec slámečková z Podluží, jehož podstatou je přeskakování slámečků v rytmu taneční písně. Určité taneční projevy, které jsou lokálně interpretovány jen ženami, získaly svou podobu často až druhotně pod vlivem vnějších okolností.

Lit.: Z. Jelínková: *Slámečková a přibuzné tance z Moravy*. LTV 11, 1960, s. 184–186. [mp]

žentour, kepl – transmisní zařízení uváděné do kruhového pohybu zapřaženým dobyt看em a pohánějící hospodářské stroje. K pohonu zemědělských strojů se žentoury používaly od konce 18. do počátku 20. stol. Jejich rozšíření souviselo se všeobecným pronikáním řezaček na píci, mlátiček, šrotovníků a některých dalších strojů ve 2. polovině 19. stol. a s větší potřebou využívání tažné síly zvířat (volí, koně, krávy). Ž. byl jedním z nejrozšířenějších strojů v zemědělství koncem 19. stol. Rozlišovaly se žentoury kolové či pákové a šlapací, zv. též skříňové, s ubíhající laťovou podlahou, které se však neujaly. Kolové žentoury byly nízké, ležaté nebo sloupové. Oba typy mohly být umístěny stabilně na místě nebo byly převozní. Ž. se zhotovoval pro 1–8 tahounů, nejčastěji pro 1–2. Původní sloupové žentoury byly celodřevěné s velkým palcovým kolem pod stropem kůlny, nebo stabilně postavené ve stodole. Novější sloupové žentoury, označované jako bezpečné, byly celokovové s krytým ozubeným soukolím. Nejrozšířenější byly nízké ležaté žentoury rovněž s krytým soukolím, nazývané zvonové, stabilně postavené za mlatem stodoly na upraveném terénu. Zvířata zapřažená za oj ž. chodila v kruhu o průměru asi 8 m. Otáčivý pohyb byl přenášen železnou hřídelí vedenou kanálkem pod zemí, nebo v místě přechodu zvířat přes hřídel krytou nízkým můstkem. Do ž. se zapřahalo pomocí normálních vah s rozporkami, v případě jednoho tažného zvířete jen rozporkou. Krátká hřídel vycházející ze soukolí ž. byla kloubovou spojkou spojena s dlouhou hřídelí opatřenou rohatkovou spojkou, znemožňující zpětné přenášení pohybu od poháněného stroje. Pro zvýšení počtu otáček se používaly tzv. předlohy (pastorky: kotoučové, kónické, čelní a univerzální). Na zvonu o průměru asi 135 cm bývalo někdy železné sedadlo. Od 50. let 19. stol.

vyrábělo žentoury různé velikosti mnoho továren na zemědělské stroje. V menších a středně velkých zemědělských závodech v neelektrifikovaných oblastech se žentoury používaly ještě po 2. světové válce. 1930 bylo v č. zemích v užívání 159 358 žentourů, 1947 ještě 10 401 žentourů.

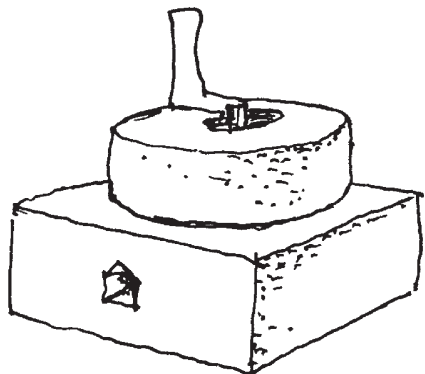
Lit.: M. Karel: *Zemědělství*. In: Plzeňsko II. Praha 1938, s. 61; Z. Tempír: *Příspěvek k poznání vývoje mechanizačních prostředků v zemědělství na území českých krajů v letech 1945–1975*. VPZM 19, 1979, s. 185–225. [zt]

k výstupnímu otvoru. Ž. se používal k mletí obilí v domácnosti za účelem získání mouky na pečení chleba, koláčů apod. nebo šrotu pro krmení hospodářských zvířat. – Ž. je znám z archeologických nálezů jako atribut zemědělských kultur v pravěku i ze středověkých sídel. Do 20. stol. se žernovy dochovaly pouze v Karpatech, a to na Jablunkovsku, s nízkým dřevěným podstavcem ležícím obvykle na lavici v jizbě (s krátkým kolíkem upevněným v horním kamenu), a na Lašsku a Valašsku, častěji s podstavcem na nohách, rámovou trámkovou konstrukcí a s dlouhou tyčí k otáčení. V konstrukci podstavce býval jednou stranou v čepu upevněný volný vodorovný trámek (*kobylice*), z jehož železného lůžka vycházela vzhůru hřídelka (*vřeteno*), procházela otvorem ve středu spodního kamene a byla čtyřhranným vykovaním nasazena do otvoru v kování (*typřice*) horního kamene. Zvedáním kobylice pomocí klínů nebo šroubu se zvedal (nadlehoval)

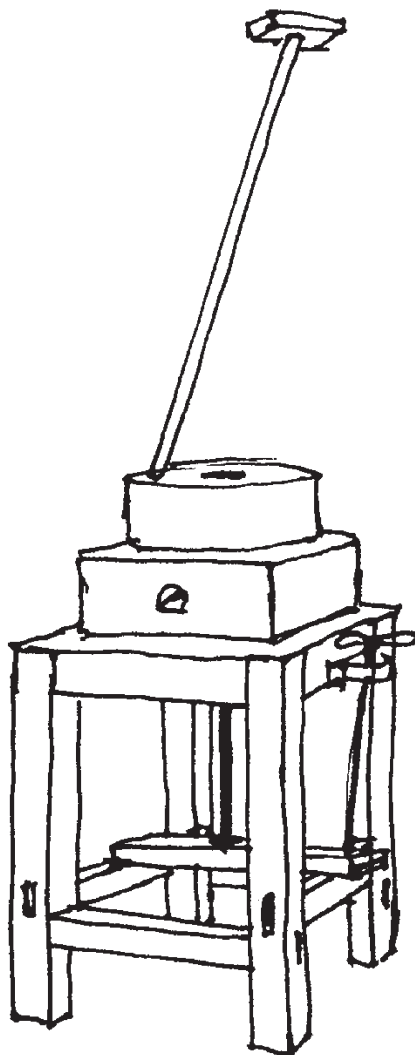
horní kámen, a tak bylo možné na ž. obilí nejen šrotovat, ale také loupat a jinak zpracovávat. Pohon horního kamene byl zdokonalen šlapací pákou v dolní části a klikovým převodem pomocí pastorku (*palečné kolo a cévník*) na hřídel horního kamene. – Někde se ž. upravoval na ruční nebo žentourový pohon velkého kola, z boku podstavce napojeného na pastorek. Tohoto řešení často používali mleči pohanky tak, že k výstupnímu otvoru přistavili moučnou truhlu s příhradami, kombinovanou s fukarem nebo *žibry* (sítý) poháněnými z hřídele *vačkou* a odrážkou. Rozdělovaly umletou pohanku do příhrad podle velikosti. – Dále se ž. zdokonaloval připojováním zařízení podle složení vodního mlýna (např. *koš s korčákem*). Místy adaptovali ž. pro vodní pohon jeho umístěním v kůlně u potoka. Na Jablunkovsku bylo toto řešení v 1. polovině 20. stol. tradiční (Oldřichovice), podobně jako adaptace ž. pro pohon větrný (Ostravsko, Frýdecko).

Lit.: J. Červinka: *Kašářství na Novojičínsku*. ČL 3, 1894, s. 224–228; J. Langer: *Stroje v lidové kultuře II (vodní mlýny)*. MVP 16, 1978, s. 73–80; L. Štěpán – M. Křivanová: *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách*. Praha 2000. [jlg]

žernov 1. mlýnský kámen; 2. ruční mlýn na mletí obilí. Nář. se nazýval *žerna*, *žrna*, *žarňa*, *žrně*, *žerňák*, *žornák* či *mlýnec*. Byl složen z nízkého, obvykle hranolovitého kamene (*spodek*) pevně uloženého v podstavci a z nízkého válcovitého kamene (*běhoum*) položeného na něm. K otáčení běhoumu sloužil dřevěný kolík nebo tyč. Spodní kámen měl obvykle malé kruhovitě vyhloubené pro usazení horního kamene a na boku otvor pro sypání šrotu či mouky ven. V horním kameni byl uprostřed násypný otvor a oba měly na styčných plochách vysekané rýhy (*remýše*), odvádějící melivo od středu

Žernov – mlýnec s volnou rukojetí. Těšínsko

Žernov – mlýnec na podstavci s pevnou rukojetí. Valašsko

žertva viz hostie

Žid v lidové tradici, výrazná komická postava v ústní slovesnosti, ve zvykosloví i v dětských hrách. Postava ž. mívá vedlejší roli a málo lichotivý charakter (figura při obřadních průvodech, stínání kohouta, chození s medvědem na konci masopustu). V tradici se promítlo odlišné společenské postavení Židů v průběhu mnoha staletí (bydleli v nehygienických poměrech stísněného prostředí ghet, nesměli vlastnit zemědělskou půdu: věnovali se tedy obchodu a půjčováním peněz, neboť ve středověku na rozdíl od křesťanů mohli brát úroky, což vedlo k lichvě; lišili se svěbytnými formami náboženské praxe a také některými vnějšími znaky se vzdalovali vesnickému kolektivu). Židovští muži nosili dlouhý vous, jiný byl způsob oblékání, odlišná byla často i řeč (jidiš): na základě toho si ostatní lidé vytvářeli o Židech zvláštní, xenofobní představy, nejednou fantasticky zkreslené (pověry o rituální vraždě). – V prozaickém folkloru (hl. v pohádkách) se ž. objevuje výjimečně a vždy se ocitá v nezávaditelné situaci (prohraje sázku s hrdinou a musí pak tancovat v trní podle hudby jeho čarovných houslí; v pohádce o slíbené polovině odměny netuší, že odměnou bude sto ran). Židovská *chamtivost* po penězích je nejostřeji pranýřována v legendární pohádce

mytí). Nejlépe se tento posměch uplatnil v rozpustilých tanečních popěvcích (rejdivák, skočná, špacírka); tanec žid byl znám v mnoha krajích. Různí se názory o tom, zda v Evropě i v Asii známé řetězovité lidové písně typu *Mistře, mistře učený a Šel Jukel na pivo* souvisejí s dědictvím obřadních židovských písní o svátcích pesach. – Ž. se objevuje také v betlémských a tříkrálových hrách. Je v nich vedlejší figurou a má za úkol obveselovat publikum, hl. *maušlováním*. I v říkadlech a dětských hrách se mihne postava ž.; děti tu nemaušlují, ale zkomoleně napodobují židovskou mluvu v refrénu. V mnoha českých krajích i v dalších evropských zemích je rozšířena hra *na umrlého žida*; ozývají se v ní přežitky z předkřesťanské doby, kdy se nad mrtvým kvůli zahrnutí zlých duchů pokřikovalo a nadávalo. V příslovích se zdůrazňují další vlastnosti přičítané Židům: věrolomnost, neodbytnost při obchodování, ale také opatrnost (zvl. při půjčování peněz) a pevnost v židovské víře. Tento pohled na ž. není produktem posledních desetiletí: formovala jej lidová tradice v průběhu několika staletí, kdy Židé byli téměř bez ustání šikanováni, stavěni do opozice ke křesťanské Evropě a často pronásledováni.

o putování Krista s apoštoly, k nimž se přidá ž. (pořídil si velký pytel na peníze, které dostávají za zázračné léčení; třikrát zapře, že snědl tajně koláč; Kristus ho zachraňuje od hrdelního trestu za princeznu smrt, kterou ž. přivodil svým neumělým, ze ziskuchtivosti prováděným léčením; když při dělení určí Kristus třetí kupku peněz pro toho, kdo tajně snědl koláč, ž. se přiznává, dostává peníze, ale ze společnosti apoštolů je vyloučen; na závěr se připojuje etiologický motiv: Židé sice mají peníze, ale nemají úděl v nebeském království. Také v humorkách je ž. zlehčován: u soudu ho zesměšňuje taškář, prohraje a přijde o kabát; činí se narážky na zanedbávanou hygienu: ž. se chlubí manželce, že po roce našel ztracenou vestu schovanou na těle pod košilí. Etiologická legenda vysvětluje, proč Židé nejedí vepřové maso (židovka schovaná v chlívku je proměněna ve vepře). Nejznámější jsou legendy o Golemovi a o věčném židu Ahasverovi (v tradici byla udržována zvl. lidovými tisky). Staré exemplum vyjadřuje, jak se člověku vymstí vražda ž., kterému král dovolil volný průchod zemí (ž. před smrtí předpovídá dvořanovi, že jeho zločin vyzradí koroptve: dvořan nese králi pečené koroptve a skutečně při tom bezděky prozradí svůj čin). – Písňový folklor zaujímá k ž. výsměšně škádlivý tón (směje se jeho vousům, obchodování s kožkami, způsobu

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): Pol.-Tille 188; Tille I, s. 502, 579, 600; II/1, 282; II/2, 418, 422; AaTh 777; Dvořák 2799; F. Bartoš: *Národní písně moravské v nově nasbírané*. Brno 1889, s. 440, 546; M. Speranský: *Přehled knížek lido-*

vého čtení. NS 6, 1900, s. 158 (125); J. Vyhřídá: *Švec a žid v podání lidu slezského*. In: Kresby ze Slezska. B. m. r., s. 63–75; Č. Zibr: *Oblas obřadních písní velikonočních Haggah v lidovém podání*. Praha 1928; K. J. Erben: *Prostonárodní české písně a říkadla*. Vyd. J. Horák. Praha 1937, s. 49, 50, 79, 308, 321; F. L. Čelakovský: *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. Vyd. K. Dvořák. Praha 1949, s. 287, 336, 497, 572; F. Sušil: *Moravské národní písně*. Vyd. B. Václavěk – R. Smetana. Praha 1951, s. 73, 557, 2. vyd.; B. Pernica: *Říkadla, škádlivky, lidové hry a písně*. Havlíčkův Brod 1952, s. 106–107; *Hornácko*. Brno 1966, s. 531; A. Satke: *Pohádky, povídky a humorky ze Slezska*. Ostrava 1984, s. 228 (99); EM 7, 1993 (*Jude; Judenlegenden*); V. V. Tomek: *Pražské židovské pověsti a legendy*. Praha 1995. [ast]

Židé v českých zemích, etničtí potomci izraelských kmenů, náboženští vyznavači monoteistického náboženství založeného na Starém zákoně, migrující z území Palestiny ve 2. stol. n. l. a usazující se na území č. zemí od 10. stol. Jejich první pronásledování zaznamenal kronikář Kosmas k r. 1076. V Praze byl povolen pobyt pouze tisíce Židů, zbývající 4 tisíce židovských osadníků bylo z města vyhnáno a zřejmě se rozptýlilo po č. zemích. Židé nesídlili přímo v Praze, ale bylo jim vykázano místo poblíž Prahy, na břehu Vltavy. Poměr královské moci k Židům se v Čechách změnil ve 13. stol., kdy za cenu odevzdání zvláštní *židovské daně* byli vzati do královské ochrany. Jejich postavení v Praze upravilo privilegium Přemysla Otakara II. 1254, v Brně 1268 a konečně ve 14. stol. platné v celých č. zemích. V té době již existovaly menší židovské obce např. v Chebu, Kolíně, Příbrami, Slavkově, Znojmě, Jihlavě, Olomouci a v Brně. Na základě těchto privilegií byli Židé např. vyňati z pravomoci rychtářů a podřízeni přímo králi, popř. zvláštnímu židovskému rychtáři. Zpočátku jím býval křesťan, později král jmenoval do tohoto úřadu *rabína*. Před jeho soud patřily i žaloby křesťana proti židovi. Naopak židova žaloba proti křesťanovi náležela před městský soud. Postavení Židů však nebylo vůči křesťanskému obyvatelstvu rovnoprávné. Ve všech městech, kde byla větší židovská komunita, jim byla vykázana k bydlení homogenní část města nebo jeho blízkého okolí, kde mohli také provozovat své obchody. Z městských trhů byli např. v jejich normální provozní době vyloučeni. K větší bezpečnosti proti křesťanské nevráživosti, zvyšované v návaznosti na křížácké výpravy, bylo Židům povoleno své obce obezdit. To přispělo ještě více k jejich izolovanosti v tzv. ghettech, uměle vytvořených osadách. Přes královskou ochranu a pla-

cení daní byli Židé z č. zemí několikrát pod různými záminkami vypovězeni (např. 1557, 1559, 1650, 1726, 1744). Úsilí o katolizaci č. zemí v pobělohorské době vedlo i k vydání tzv. familiánského zákona 1726, podle něhož byl u Židů povolen sňatek jen nejstaršímu synovi. Druhorození, ale i vnuci se směli ženit až po uvolnění místa zřeknutím se tohoto práva nebo úmrtím. Dalším dvorským dekretem byl 1734 stanoven nejnižší věk ženicha na 18 a nevěsty na 15 let. Toleranční patent ze 13. 10. 1781 uvolnil veškerá omezení židovského obyvatelstva církevně i občansky. Již patent Ferdinanda II. 1627 povolil Židům provozovat svobodně řemesla a obchod. Toleranční patent jim povolil i stěhování mimo oblast ghetta, dal jim právo studovat na křesťanských školách, zastávat veřejné úřady aj. Zásadní význam mělo zrušení zvláštních židovských daní 20. 10. 1848 a pro české Židy spojení Židovského města s Prahou 27. 4. 1850. Volební řád a obecní zřízení umožnily 1864 Židům i přístup do obecní samosprávy. Od 70. let 19. stol. tak začala prudká asimilace Židů v č. zemích. Také první ústavní listina stanovila 1920 úplnou náboženskou svobodu a rovnost všech vyznání před zákonem. Předzvěstí dalších židovských pogromů se staly norimberské zákony z 15. 9. 1935. Zavedly v Německu právní nerovnost Židů proti tzv. říšským občanům podle příslušnosti prarodičů k náboženskému společenství. Židé byli diskriminováni a vyřazeni z veřejného i hospodářského života. 1938–1945 byly tyto zákony platné i v zabraném pohraničním území Československa a po vzniku protektorátu Čechy a Morava byly pro jeho území 4. 7. 1939 a r. 1940 vydány obdobné předpisy. Pro židovské obyvatelstvo byly od r. 1939 zřízeny kárné tábory. Diskriminace Židů vrcholila za úřadování R. Heydricha, kdy byla provedena tzv. ghettoizace a vytvořen židovský rodinný koncentrační tábor v Terezíně. Řešení židovské otázky v protektorátu si vyžádalo asi 78 000 životů. Po 2. světové válce byla v č. zemích obnovena pro židovské obyvatelstvo právní rovnoprávnost. Zaslouhou vývoje od konce 19. stol. i genocidy za 2. světové války se však v č. zemích židovské společenství natolik asimilovalo, že se jeho rozdíl od ostatního obyvatelstva projevuje jen v náboženství. Uzavřenost ghetta v průběhu minulých století vyvolala nutnost vzniku jejich občanské samosprávy. Vzhledem k tomu, že od počátku byly v židovském společenství hlavními zákony náboženské příkazy, stal se vůdcem židovské komunity automaticky její duchovní vůdce, rabín. V č. zemích se stala svou velikostí a kulturní vyspělostí ve

světě neznámější pražská židovská obec. Proto zde vznikla 1784 jednotná církevní správa židovských obcí v Čechách zřízením pětičlenné duchovní rady rabínů v čele s pražským vrchním rabínem. Při pražské synagoze vznikla židovská náboženská škola. Jednotliví členové rady byli pověřeni dohledem nad židovskými záležitostmi v krajích. Patentem Josefa II. z 28. 7. 1787 byla do židovských obcí zavedena němčina jako úřední řeč a Židé byli povinni přijímat německá příjmení. Po r. 1848 se značně zvýšil pohyb židovské populace, počet venkovských rodin klesal, v městech se zvětšovaly jejich obce. Proto byly zákonem z r. 1893 stanoveny jejich první hranice. Do r. 1848 dohlíželo vedení židovské obce na provádění nařízení civilních úřadů a bylo nejnižším stupněm státní správy. Tento stav trval až do zavedení protižidovských zákonů v protektorátu Čechy a Morava, kdy byly židovské obce zrušeny. Po válce se jejich část nemohla obnovit, protože se obyvatelstvo nevrátilo z koncentračních táborů. – Život každého člena židovského společenství ovlivňuje *tóra*. Jde o prvních pět Mojžíšových knih Starého zákona (*Pentateuch*). Obsahují dějiny židovského národa od stvoření světa. Zásadní důležitost má Boží zákon, který Bůh předal Mojžíšovi na hoře Sinaj. *Tóra* obsahuje předpisy kultovní povahy, pravidla výživy, zdravotnictví, vztah obou pohlaví aj. Její veřejné předčítání při shromáždění věřících v modlitebnách (*synagogách*, tj. domech shromažďování) nahradilo již v raném středověku obětní kult. Postupem času se synagoga stala nejen místem modliteb, ale v návaznosti na čtení *tóry* i místem studia zákonů a často jediným duchovním i fyzickým útočištěm při pogromech. Věřící během modliteb i rozjímání sedí kolem tří stěn synagogy. Ve výklenku čtvrté stěny je umístěna přenosná skříňka (*aron*) s uvnitř uloženou *tórou* v podobě dlouhého, srolovaného svitku pergamenu. Oba jeho konce jsou navinuty na dvou dřevěných tyčkách (tzv. Strom života). Během bohoslužby je *tóra* nošena synagogou a věřící jí vzdávají úctu. Při čtení *tóry* má každé její slovo svou zvláštní melodii, která musí být zazpívána. Druhým základním pilířem židovského náboženství (tzv. judaismu) je *talmud*. Lze ho rozdělit na dvě části: *mišna*, sbírka ústní tradice rabínských výkladů *tóry*, písemně zachycená ve 2. století n. l., a *gemara*, sbírka výkladů a doplňků k *mišně*. Pravidla mající původ v *tóře* a dotvářená po staletí rabínskými autoritami ovlivnila i zvyklosti židovského společenství, které vedou k naplňování etických zásad a rituálních pravidel při svátcích i základních lidských událostech (narození, sňatek, úmrtí). Židovské nábo-

ženství se od křesťanského liší i uznáváním soboty (*šabatu*) za sváteční den místo křesťanské neděle. V ortodoxním judaismu měl být v pátek uklizen celý dům a připraveno veškeré jídlo, aby se mohl v sobotu dodržet zákaz veškeré práce. Povolnými jídly pro sobotu byly polévky, zelenina, brambory, ovoce, očištěné maso i ryby. Pro přípravu (očištění) masa existují přísné předpisy. Židům je zakázáno požívání jakékoliv krve, a je proto nutno maso od ní očistit. Zákaz asi ve 13. stol. podnítl křesťanský svět ke zcela opačné pověře o používání lidské krve k židovským rituálům. Pověra byla spojována především s největším židovským svátkem *pesach*. Svátek má též název *Svátek nekvašených chlebů*, odvozený od povinnosti jíst po celou dobu trvání svátku (7–8 dní) pouze nekvašený chléb (*maces*) a zamezit v okolí jakémukoliv kvašení potravin. Právě k výrobě *macesů* se měla užívat lidská krev. Pověra patrně vznikla i jako odplata za skutečnost, že *Pesach*, který je obdobou křesťanských Velikonoc, má v židovské víře jiný význam. Židé v té době neoslavují Kristovo zmrtnýchvstání, ale den biblického odchodu Židů z egyptského zajetí, což je nejdůležitější událost v jejich dějinách. Jejich připomínáním je neustále obnovován pocit sounáležitosti Židů, rozptýlených po celém světě. Důležitým židovským svátkem je *chanúka*, kterým se připomíná v polovině prosince nové posvěcení jeruzalémského chrámu v roce 164 př. n. l. Ze zvyklostí, spojených s životem jedinců, jsou nejdůležitější obřízka (při narození), *chatuma* (svatba) a konečně úmrtí a pohřeb. Obřízka a zachovávaní šabatu jsou považovány za nejdůležitější symboly mezi Bohem a židovstvem. Jejich zanedbávání bývalo vnějším znakem odpadnutí od víry. Obřízka vyjadřuje myšlenku podrobení tělesnosti morálnímu zákonu a usměrnění pudovosti k plnění příkazu obnovování života. Provádí se v domácnostech, častěji v synagoze za účasti celé komunity. Vyžaduje se přítomnost deseti dospělých mužů (*minjanů*). Obřízku provádí *mohel*, jímž se může stát pouze zbožný muž s příslušnými lékařskými i rituálními znalostmi. Provedení obřízky a při tom přidělení jména bývalo zaznamenáno v knihách obřízky, od r. 1784 byly vedeny na jejich místě židovské matriky. Obřízky se vykonávají pouze u chlapců, dívky dostávají své jméno jeho veřejným vyhlášením před komunitou v synagoze o šabatu. Židovskou svatbu předchází sepsání svatební smlouvy (*ketuby*). Protože smlouvu je nutno podepsat, nesmějí se svatby konat o šabatu ani ve svátky. Po podepsání smlouvy se koná v synagoze obřad pod baldachýnem, který symbolizuje společný další život snoubenců.

Obřad se dělí na dvě části. V první nevěsta sedmkrát obejme ženicha na znamení zasnoubení a po přípitku z kalicha, podaného rabínem, jí ženich navleče snubní prsten. Ve druhé, důležitější části obřadu je veřejně čtena svatební smlouva. Potom následuje slavnostní obřad a popř. hostina. Při těžké nemoci a úmrtí se výrazně projevuje židovská solidarita, která je v důsledku pronásledování a ghatt podstatně silnější než u křesťanů. Podle zásady, že nikdo nesmí být v nemoci či smrti osamocen, vznikají pohřební bratrstva, jejichž členové nemocné navštěvují a po úmrtí utěšují pozůstalé a zajišťují organizaci pohřbu. Zemřelý je omývá vodou s významným symbolem života. Do rakve nesmí přijít žádné květiny ani šperky, aby byl setřen případný majetkový rozdíl. Následuje přenesení rakve do hrobu, u něhož se modlí rabín. Následuje modlitba *kadiš* v obřadní síni. Pomník u hrobu se vztyčuje až po roce a jako součást posvátného místa nesmí být nikdy zničen. Česká židovská obec je v Evropě výjimečná mírou asimilace a liberálnosti.

Lit.: V. Hrubý: *Židovské město pražské 1784/1849*. In: Acta demographica IV. Praha 1981; J. Janák – Z. Hledíková: *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945*. Praha 1989; F. Kunečka: *Židovský rok a jeho svátky*. Olomouc 1994; A. Putík – J. Šedinová – J. Doleželová: *Židovské tradice a zvyky*. Praha 1995; *Paginae historiae*. Sborník Státního ústředního archivu 1992–96; L. Prudková: *Židé a česká společnost v zrcadle literatury*. Praha 2003.

[aš]

židle, druh přenosného sedacího nábytku s opěradlem pro jednu osobu. Nář. se nazývá *legátek*, *legátka*, *lenůšek*, *sesle*, *stolek*, *stolica*. Ž. patří mezi relativně mladé součásti lidového interiéru. Pro lidové obydlí je charakteristický typ ž. s deskovým opěradlem (lenoch, křídlo) a hůlkovými hraněnými nohami šikmo zavrtnanými do otvorů v lichoběžníkovém sedáku přes zpevňující svlaky. Tato ž., později zv. *selská*, se vyvinula v 16. stol. ze stoličky, k níž bylo přidáno vyřezávané opěradlo italského renesančního sedadla (typu *sgabello*). K výrobě ž. se používalo hl. tvrdé dřevo, výzdoba spočívala v profilaci obrysu a prořezávání opěradlové desky, zčásti také v reliéfní řezbě, ve vrubořezu a rytí, málo v malbě. Ve tvarování opěradel se uplatňovaly prvky slohového nábytkářství od baroka po měšťanský empír. Motivy se obkreslovaly ze šablon. Typický je motiv dvouhlavé orlice z barokního tvarosloví v četných variacích, od realistické siluety po náznakové pojetí. Jiné vzory přineslo rokoko (asymetricky řešená opěradla) a slohové podněty 1. poloviny 19. stol. (opěradlo skládané do rámu

s brlení). Židle zhotovovali truhláři, porůznu i jiní domácí výrobci. Na venkově se ž. prosazovala pozvolna, zpočátku v bohatých statcích, mlýnech a hospodách. Uplatnění a zdomácnění ž. v lidovém interiéru v průběhu 17.–19. stol. souvisí se změnou otopného systému a vytvořením světnice, přispělo k tomu i zavádění dřevěných podlah. Vesnickým lidem se ž. nezdála dost praktická, zabrala hodně místa a byla sedadlem poměrně nákladným. Proto dlouho patřila k výjimečným a mimořádně užívaným kusům nábytku. Byla určena hospodáři a vzácnému hostu, užívalo se jí při zvláštních rodinných událostech a obřadních příležitostech. Židli nestálo ve světnici mnoho, jedna nejvíce tři, a nebyly vázány jen ke stolu, ale umísťovaly se obvykle mimo něj. Přistavení ž. hostovi ke stolu a pobídnutí, aby usedl, patřilo k vžitým projevům lidové etikety. Selská ž. se neomezovala jen na vesnické prostředí, ale uplatňovala se už dříve v městských bytech i v zámeckých interiérech. – Na sklonku 19. stol. se rozšířila na vesnici ž. s rovnými hranatými nohami spojenými trnožemi a s opěradlem, jehož rám tvoří prodloužené zadní nohy a vyplňují ploché příčky. Tyto jednoduché *rámové* lakované židle tovární i rukodělné truhlářské výroby ve starších interiérech přetrvávají. Dříve se rámová ž. ujala ve Slezsku, příznačný pro ni je sedák vyplétaný slámou nebo loubkem. Rámová ž., sahající svými kořeny do

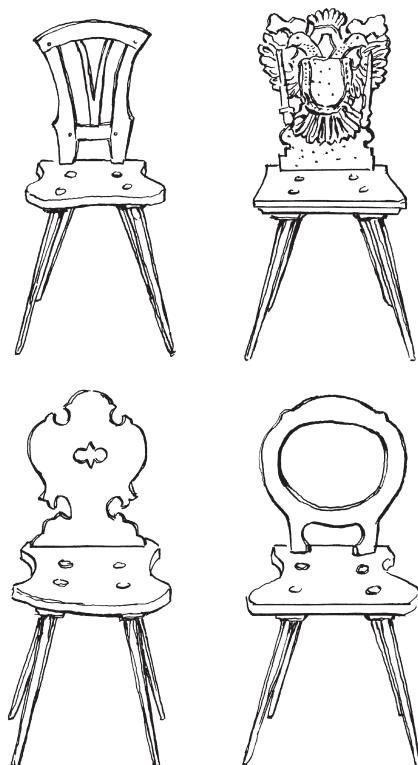
antiky, se široce uplatňovala ve slohovém nábytkářství. V záp. a severozáp. Evropě byla domácí i v lidovém interiéru. Židle se používaly nejen k sezení, ale i jako podstavec (např. při žehlení), klekátko při modlení, přistavovaly se k lůžku, aby je rozšířily pro spaní dětí, anebo obráceny sedákem do prostoru zabraňovaly přístupu k postelím vystlaným lůžkovinami. Na dvě proti sobě postavené židle se kladl proutěný košík s nemluvnětem i rakev se zemřelým členem rodiny.

Lit.: M. Wanklová: *Ozdoba židlic na Moravě*. ČL 3, 1894, s. 527–529; 4, 1895, s. 5–7; H. Johnová: *Historický vývoj lidového nábytku*. *Typy lidového nábytku*. In: Lidový nábytek v českých zemích. Praha 1983, s. 7–64; A. Plessingerová: *Židle v lidovém interiéru*. ČNM H 155, 1986, s. 167–179; M. Turnský: *Lidová židle*. ČNM H 160, 1991, s. 89–94; E. Večerková: *Lidový nábytek na Moravě*. Brno 1994. [ev]

židovská kultura viz tradiční židovská kultura

židovské pohřební bratrstvo viz bratrstvo

živnost, organizace malovýrobců zřízená příslušným nadřazeným orgánem. Živnosti se řídily platným živnostenským právem a prováděly v příslušném oboru veřejně prospěšnou (řemeslnou a jinou) činnost za účelem zisku. Někdy se tímto termínem jednostranně rozumějí pouze živnosti vzniklé na základě živnostenského řádu (1859). – Živnosti se organizovaly ve větší skupiny, od středověku v cechy (do r. 1859) a bratrstva (do r. 1783), od r. 1860 v živnostenská sdružení. Živnosti je nutno odlišovat od svobodných povolání, domácí výroby, námezdních pracovníků (např. dělníků) a osob služebních, jež měly své profesní organizace a řídily se vlastními zákony. – V čele ž. stál mistr, jenž s výjimkou naprostého liberalismu (1860–1883) musel být vyučen v příslušné ž., musel mít mistrovské zkoušky a živnostenské oprávnění, u koncesovaných živností ještě zvláštní povolení. Koncesované živnosti byly zavedeny živnostenským řádem 1859, aby se zabránilo jejich hromadění na malém území. Počet koncesovaných živností stanovil zákon (v době 1. republiky jich bylo 41). Mnozí živnostníci měli oprávnění na provádění více živností, např. kováři byli zpravidla podkováři, zámečníci instalatéry. Na vesnicích a malých městech živnostníci často prováděli bez oprávnění více živností, protože by se provozem vlastní ž. neuzavřeli. Často byli zároveň malozemědělci. Tento stav lze pozorovat i v období cechovní politiky, kdy mnozí řemeslníci provozovali

Venkovské židle. Turnovsko, 1750–1850

různé, zejm. obchodní živnosti, jak svědčí pozůstalostní inventáře. V tomto období mohl mít živnostník nejvýše čtyři zaměstnance, po r. 1859 dvacet zaměstnanců. Tyto počty se překračovaly, zvl. tehdy, když majitel ž. zaměstnával nevyučené nebo jen zaučené síly nebo měl domácí pracovníky. Jinak zaměstnanci ž. tvořili tovaryši, tj. osoby vyučené, a učedníci, kteří se svému povolání učili. Také po r. 1859 se vyskytují v ž. jako zaměstnanci chudí mistři, kteří neměli dostatek prostředků k vlastnímu podnikání. – Provozování ž. povolalo nadřízený orgán, tj. městská rada nebo vrchnost, po r. 1859 okresní hejtmanský a po r. 1918 okresní úřad. Ž. zanikla: a) smrtí majitele (ale mohla jí vést vdova vdovským právem); b) odhlášením ž.; c) zrušením ž. nadřízeným orgánem (z důvodů, jež stanovil zákon). Nadřízené orgány řešily také rozepře z pracovního, učebního nebo námezdního poměru. – Počet živnostníků ve městech se řídil nabídkou a poptávkou; v městečkách a malých městech byl obvykle jen kovář, mlynář, krejčí, švec, šenkýř, řezník a sládek vedle obchodníků a hokynářů, ve větších městech bylo zpravidla několik desítek živností, ve velkoměstech i několik stovek. V období cechovní politiky nebyl počet živností normován, ač určité zásady stanovilo nařízení z r. 1776 (přes 150 živností). Středověké latinské prameny uvádějí v č. zemích téměř 300 názvů různých živností, české prameny přes 320. Je však pravděpodobné, že se jednalo v některých případech o stejnou, jen různě pojmenovanou ž. nebo o osobní názor písaře. Od 19. stol. se počet živností zvyšoval, takže na rozhraní 19. a 20. stol. jich bylo kolem 450. – Z právního hlediska se ve středověku promítaly do hodnocení živností a jejich klasifikace různé společenské názory a předsudky, což se místy udrželo až do 20. stol. První úřední klasifikace živností byla provedena 1776, kdy byly rozděleny na komerční, policejní a svobodné. Po r. 1859 se rozeznávaly jen živnosti běžné a koncesované. Z praktického hlediska lze živnosti klasifikovat na: a) výrobní; b) potravinářské; c) obchodní; d) dopravní; e) poslužné; výrobní živnosti dále podle zpracovávaného materiálu, popř. na obyčejné a umělecké. – 1950 byly živnosti zrušeny, živnostníci, pokud neodešli do továren, jednotlivých zemědělských družstev apod., byli začleněni do družstev různého typu nebo do komunálních podniků. Jen nepatrná část jich mohla pracovat dále. 1992 byly znovu zřízeny Obchodní a živnostenské komory a došlo k hromadnému obnovování živností. V. t. řemeslo.

Lit.: *Systematický seznam živností a jiných po živnostensku provozovaných zaměstnání pro účely statistické obchodních a živnostenských komor království a země na říšské radě zastoupených. Dle výnosu c. k. ministerstva obchodu ze dne 4. srpna 1899 č. 29757. Vídeň 1902; A. Trnka: Abecední seznam plánovacích skupin průmyslových výrobků, surovin a služeb pro pětiletý plán 1949–1953. Praha 1950.* [vsch]

živnostenské právo, soubor dekretů, zákonů, nařízení a vyhlášek, jež normovaly živnostenské podnikání, živnosti a jejich organizace. V období, kdy neexistovalo psané právo, ale uskutečňoval se obchod s různými výrobky, se tyto aktivity řídily jistými právními zásadami, zachovávanými jak výrobcem, tak zákazníkem i obchodníkem. Psané ž. p. vzniká v č. zemích se zřizováním živnostenských organizací cechů a bratrstev ve 14. stol., v j. a záp. Evropě ve 12. a 13. stol. Byly to cechovní artikule, jež zasahují i do civilního a trestního práva, vyhlášky a nařízení městských a vrchních úřadů, zemských sněmů a panovníka. Ten např. zřizoval zemské cechy, dával a potvrzoval cechům jejich artikule a znaky. – Když se cechy stávaly brzdou hospodářského a společenského pokroku, začal stát usilovat o omezení pravomoci cechů a jejich přímé podřízení státní moci vydáváním patentů a nařízení. Týkalo se to např. stavu po nezdařeném povstání měst proti panovníkovi (1547), kdy cechy byly na čas zrušeny, ale hl. období po třicetileté válce. Počíná výnosem z r. 1689, jenž přenášel některé pravomoci na úřady: a) neměly se udělovat cechům žádné výsady; b) byl odstraněn *numerus clausus* a dohody o cenách; c) byly omezeny cechovní poplatky a nákladné hostiny; d) byly odstraněny nákladné mistrovské kusy; e) k mistrovským zkouškám mohli být připuštěni i tovaryši mladí a neženatí a žádnému tovaryši nesmělo být bráněno, aby se oženil dříve, než byl přijat jako mistr do cechu. – Tyto snahy vyvrcholily vydáním *Generálních cechovních artikulí* (1739), jež shrnují opatření starších patentů (1725, 1731, 1732). Inovace byly následující: a) k založení vlastního cechu bylo potřeba nejméně čtyř mistrů. Jestliže tolik mistrů nebylo, museli se připojit k některému cechu téhož řemesla jinde nebo vytvořit s jinými cechy cech společný; b) upravily se mistrovské, tovaryšské a učednické poplatky, výuční doba, doba vandru a pravidla, jakým způsobem má být přijat tovaryš do cechu; c) výpovědní lhůty se stanovily na osm dní; d) přesně se specifikovala funkce cechovního písaře, inspektorů a komisařů; e) cechovní schůze se omezily na čtyři do roka, přičemž venkovští mistři se mohli zúčastnit jen výroční schůze; f) o všech cechovních usneseních musely být

uvědoměny nadřízené orgány, tj. magistrát nebo vrchnost, které také rozhodovaly; g) cechovní jurisdikce se omezila jen na trestání přestupků do výše 2 zlatých. – Také vyvíjející se průmysl přinášel jistý tlak na cechy. Prohibitivní systém a nevyjasněná funkce *Komerčního kolegia* (od r. 1724) byly spíše formální podporou průmyslu. Počátkem 2. poloviny 18. stol. byl opět ve znamení úvah o zrušení cechů, ale bez výsledku. Provedení návrhu by podstatně narušilo strukturu a ekonomiku společnosti. 1759 bylo umožněno získávání cechovního práva i cizozemcům (dříve jen na císařský dispens), 1762 byly uzákoněny výhody a podpora cizím tovaryšům, 1765 byly povoleny sklady zboží a pobyt v zemi i nekatolickým obchodníkům, 1770 bylo povoleno zaměstnávání cechovních tovaryšů továrnami, 1773 bylo nařízeno, aby se cechovní právo udílelo jen těm, kdo mají potřebný kapitál k podnikání, a 1775 byl rozšířen zákaz převádět úplatně osobní živnostenské oprávnění na jiné osoby. Žádná živnost nesměla být vázána na domě, žádná nově povolená živnost nesměla být prodejná a prostě prodejné již existující živnosti měly být zrušeny. – Živnostenské úpravy byly dovršeny 1776, kdy živnosti byly specifikovány do tří kategorií: 1. živnosti policejní (celkem 25), kde právo měšťanské a mistrovské udílel jen magistrát nebo vrchnost. Byly postaveny zcela pod státní kontrolu a byly organizovány povinně cechovně; 2. živnosti komerční (celkem 86), jež si udržely zbytky cechovních práv a byly organizovány povinně cechovně; 3. živnosti svobodné (přes 40), které se nemusely organizovat cechovně a právo provozovat živnost uděloval nadřízený orgán (magistrát, vrchnost). – 1781 byla novelizována stará ustanovení, podle nichž se nesměla cechům potvrzovat a udělovat stará privilegia, a 1783 byly zrušeny některé cechy a bratrstva, veškeré cechovní slavnosti a zvyklosti a v některých případech stát zasahoval přímo do sortimentu výroby. Všechny inovace se ovšem do praxe neprosadily. Staleté zvyklosti nebylo možné likvidovat jednorázovým opatřením. – Za nástupců Josefa II. (vládl 1780–1790) nastal zvrat v prosazování podřízenosti cechů státním orgánům. Konzervativní císař František I. (1792–1835) měl jisté sympatie k cechům, protože byly starobylé, vřité a udržovaly určitou kázeň mezi mistry a tovaryši. 1804 dostaly cechy rekurzní právo, jež bylo jejich silnou zbraní proti továrnám. – Po zrušení poddanství (1848) a zřízení *Obchodních a živnostenských komor* (1850) byly zrušeny 1859 i cechy. Byly nahrazeny živnostenskými společenstvy a staré cechovní řády novými živnostenskými zákony. Významným činem bylo, že živnostenská společenstva

nebyla již výlučně záležitostí městskou jako cechy, ale mohla být zřizována i na vesnicích. – Nové živnostenské zákonodárství bylo ale nedokonalé, absolutní liberalismus vedl k chaosu v podnikání, kdy mohl podnikat každý bez ohledu na své znalosti a kapitálové možnosti. Tento stav skončil krachem na vídeňské burze 9. 5. 1873. Docházelo proto k živnostenským novelám, z nichž nejdůležitější byly v l. 1883, 1885, 1891, 1893, 1895, 1897, 1911. Zavedly: a) povinnost vyučení pro majitele živností; b) pravidla vztahů mezi učedníky, tovaryši a mistry; c) povinné pokračovací školství; d) povinnosti živnostenských společenstev a živností; e) zvláštní ochranná opatření pro zaměstnance, všeobecnou péči o ně; f) pracovní dobu, přestávky denní a odpočinkové, nedělní a sváteční klid; g) pracovní řád; h) pravidla pro stávky a vyluky, pro řešení rozepří z pracovního, učebního a námezdního poměru atd. – Československé ž. p. po r. 1918 přejalo staré právo rakouské s některými úpravami a s tím, že bylo nutno sjednotit rozdílné zákonodárství zemí předlitavských (Čechy, Morava, Slezsko) a zalitavských (Slovensko, Podkarpatská Rus). K tomu sloužilo ministerstvo unifikací. Ž. p. zaniklo 1950 se zrušením Obchodních a živnostenských komor a naprostě většiny živností. Bylo obnoveno 1992.

Lit.: W. G. Kopetz: *Allgemeine oesterreichische Gewerbs-Gesetzkunde*. Wien 1829; I. L. C. Barth v. Bartenstein: *Vollständige Sammlung aller Verordnungen und Generalien für sämtliche Zünfte und Innungen des oesterreichischen Kaiserstaates*. Brünn 1829–30; A. Hraba: *Nauka o zákonech živnostenských*. Praha 1906; K. Prziabram: *Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik von 1740 bis 1860 I*. Leipzig 1907; R. Schranil: *Die sogenannten Sobieslawischen Rechte*. München – Leipzig 1916; *Sbírka zákonů a nařízení RČS*. Praha od 1918; R. Wissel: *Des alten Handwerks Recht und Gewohnheit*. Berlin 1929–30; T. Rebec: *Živnostenské právo rakouské*. Praha bez uvedení roku. [vsch]

živnostenské společenstvo, organizace živností, tj. fyzických a právnických osob, jež se řídí platným živnostenským právem. Živnostenská společenstva vznikla na základě živnostenského řádu s platností od 1. 5. 1860. Jejich organizace a způsobilost byla dále upravena zákonem č. 39 říšského zákoníku z 15. 3. 1883 a č. 63 z 23. 2. 1897. – Živnostenská společenstva byla pro všechny živnosti povinná, pro tovární podniky dobrovolná. Členem ž. s. mohl být pouze majitel živnosti. Právnická osoba se stávala členem příslušného ž. s. jako celek, nikoliv její jednotliví členové. Jestliže někdo provozoval více živností, mohl být členem několika živnostenských společenstev. Ž. s. mělo

právo volit čestné členy, kteří však nemohli zasahovat do správy společenstva. To bylo řízeno představenstvem (výborem), skládajícím se z předsedy, jeho náměstka a úměrného počtu členů výboru. O platnosti voleb rozhodovaly příslušné zákonné předpisy. Jméno předsedy a náměstka bylo nutno ohlásit nadřízenému orgánu. Každé ž. s. muselo mít komisaře, pověřeného dohledem. Jmenoval ho příslušný živnostenský úřad, tj. okresní, u statutárních měst městský. Tato funkce existovala od založení živnostenských společenstev, ale prakticky začala fungovat od konce 19. stol. Kromě toho zákonem č. 117 říšského zákoníku ze 17. 6. 1883 byli zřízeni živnostenská inspektoři, kteří působili jako orgán dozorců, zpravodajský a poradní. Praktickou výkonnou moc neměli. Jmenoval je příslušný živnostenský úřad. Příslušníci svobodných povolání nemohli být členy ž. s., protože měli organizace vlastní (výjimky uváděl příslušný zákon). Ž. s. zřizoval zemský úřad po konzultaci s příslušnou *Obchodní a živnostenskou komorou*. – Živnostenská společenstva plnila funkce organizační, právně direktivní a výchovně sociální. Organizačně zajišťovala sdružování a ochranu živnostníků, chránila je před nesvědomitými dodavateli, neplatícími zákazníky, jednala s nadřízenými živnostenskými orgány a dalšími úřady. Z hlediska právně direktivního dohlížela na dodržování platných živnostenských zákonů, řádné vykonávání živností (a z toho vyplývajících povinností), odpovídající chování majitelů živností a jejich personálu a u výrobních živností na kvalitu výrobků, oprav apod. Z hlediska výchovně sociálního dbala, aby učedníci řádně navštěvovali pokračovací školy, řádně se vyučili a nebyli zatěžováni pracemi s jejich budoucím povoláním nesouvisejícími, aby zaměstnanci živnostníka byli pojištěni nemocensky a úrazově a aby o ně bylo postaráno podle zákonů (dodržování předpisů o pracovní době a pracovních dnech). – Živnostník byl povinen podle živnostenského řádu a podle zákona č. 33 říšského zákoníku z 30. 3. 1888 nechat své zaměstnance pojištit nemocensky a podle zákona č. 1 říšského zákoníku z 28. 12. 1887 i úrazově u nemocenské pokladny nebo u společenstevní pokladny. Její zřízení bylo povinné. – Rozpory v pracovním a učebním poměru řešilo představenstvo ž. s. nejdříve v duchu cechovních předpisů. Zákon č. 39 říšského zákoníku z 15. 3. 1883 a č. 22 říšského zákoníku z 8. 3. 1885 umožnil zřizování rozhodčích soudů, jež tvořily rozhodčí výbory a rozhodčí soudy. Zákon č. 218 říšského zákoníku z 27. 11. 1896 zrušil dosavadní právní stav a k rozsuzování sporů byly stanoveny příslušné rozhodčí výbory společenstevní,

nové živnostenské soudy a řádné soudy. Právní stav vytvořený ž. s. nebyl ideální. Bránilo tomu samotné živnostenské právo, které se opožďovalo za reálným stavem věcí a nebylo dokonalé i kvůli poměrům v jednotlivých živnostech. – Živnostenská společenstva navazovala na cechy nejen právně, ale hl. ve společenských aktivitách. Přinášela však i aktivity nové, úměrně společenskému a civilizačnímu pokroku. Mnoho živnostenských společenstev navázalo na různé typy cechů (územně i organizačně), zejm. cechů společných. Přes 70 živnostenských společenstev mělo právo užívat názvu cech až do r. 1911, kdy bylo toto právo zrušeno. Živnostenská společenstva přejímala od cechů po jejich zrušení písemnosti a utenzílie, ale mnoho cenných památek se ztratilo nebo bylo zničeno. Živnostenská společenstva si podle cechovních zvyklostí pořizovala nové utenzílie, zejm. praporce, korouhve, kroje, graficky zdobené, výuční listy podle návrhů významných umělců apod. Účastnila se významných státních a lokálních slavností, pořádala i vlastní slavnosti jako dřívě cechy. Měla rovněž významný kulturní a osvětový význam, zejm. zřizováním spolků a besed, a podporovala odborné školství. Mohla zasahovat do politiky v městských radách prostřednictvím živnostenské strany (za 1. republiky patřila k nejsilnějším) a do finančnictví prostřednictvím *Živnostenské banky* (založena 1868), největší obchodní banky v Československé republice. – Živnostenská společenstva byla zrušena 1950 a znovu obnovena 1992 jako dobrovolná sdružení.

Lit.: K. Adámek: *Vývoj živnostenské politiky na sněmě království českého*. Praha 1896; B. Mansfeld: *Literatura živnostenská v letech 1900–1930*. In: Bibliografie děl o živnostech a řemeslech. Praha 1931; *Sbírka zákonů a nařízení RČS*. Praha od 1918; T. Rebec: *Živnostenské právo rakouské II*. Praha b. r. [vsch]

živočišné materiály, suroviny živočišného původu. Z těl živočichů se zužitkovalo většinou rovněž vše, co nesloužilo jako potrava. Všestranně využitelná byla kůže, zejm. z domácích zvířat, tj. ovcí, koz, hovězího dobytka, vepřů a koní. V kožešnictví se zpracovávala také kůže králíků a lovných zvířat tuzemských (zajíc, liška, kuna, jelen, vydra), popř. cizokrajných. Kůže pro další výrobu připravovali kožešníci, jircháři, zámišníci, kordovaníci, kožešinu většinou sami kožešníci. Připravená vyčiněná useň sloužila k další výrobě užitkových předmětů obuvníkům, sedlářům, uzdařům a rukavičkářům, s vyčiněnou kožešinou dále pracovali kožešníci. – Chlupy a srst z ovcí, zajíců, králíků a bobrů užívali kloboučníci k výrobě plsti na

klobouky. Chlupy se za vlhka a tepla lisovaly v jednolitý plát, tvarovaný dále vlhkem a teplem do kloboučnického polotovaru, tzv. štumpy. – Hovězí a skopový lůj, vepřové sádlo a později i dovážený velrybí tuk byly základními surovinami pro výrobu mýdla. Tuk se zmydelňoval vařením s louhem, získaným z popela listnatých stromů a vápna. Při prvním vaření vznikla tmavá hmota podobná klišu, která se přidáním většího množství soli a dalšího louhu vysrážela a přefiltrovala. Při druhém vaření (se slabším louhem) hmota zesvětlala, zhoustla a nakonec se opět solí vysráželo světlé mýdlo. Mýdlo si často vařily ženy samy, obvykle jen první tzv. šmír na praní. Od raného středověku mýdlo profesionálně vyráběli mydláři. – Mydláři a specializovaní svíčkáři zhotovovali ze skopového, hovězího a koňského loje svíčky. Lůj se pro výrobu svíček vařil ve vodní lázni ve směsi s malým množstvím přísad, tj. vody, salmiaku, soli a ledku, někdy se přidával vinný kámen a borax. Ze vzniklé hmoty se dělaly svíce tažené (knot se postupně obaloval vrstvami lojovité hmoty, až se dosáhlo potřebné síly) nebo lité do forem. Nej kvalitnější svíce se zhotovovaly ze včelího vosku, buď z vosku čistého, nebo později ze směsi vosku, loje a terpentýnu (voskářství). – Kosti a kůže sloužily k vaření truhlářského klišu. Rohy využívali v menší míře hřebenaři. Ve 2. polovině 19. stol. se v sev. Čechách na Rumbursku rozšířilo jako domácí výroba zpracování rohů na součástky dýmek, cigaretové špičky a držáky k holím a deštníkům. – Žíně a štetiny užívali kartáčníci pro výrobu kartáčů, štetek a smetáků. Ve 2. polovině 19. stol. se výroba kartáček zhotovených z dřeviny stala v okolí Jablonného n. Orlicí a na Šumpersku významným oborem domácí výroby. – V polovině 19. stol. se rozšířilo perletářství, zpracovávající dovážené perleti. Surovinou byly lastury mořských i sladkovodních měkkýšů, které mají pod pórovitou kůrou lesklou perletovou hmotu. Do lidového prostředí se perleť dostala na Valašsku, kde se od poloviny 19. stol. nosily perleťové spony zv. *spinky* nebo *kotule*. Měly kruhovitý tvar s otvorem uprostřed a s volně upevněným mosazným špendlíkem. Kotule patřily k typu volných spínadel, rozšířených na území od Pobaltí až do střední Evropy. Hlavním sortimentem rozsáhlé perletářské domácí výroby byly knoflíky. Určovaly je podnikatelské firmy, hl. z Vídně, které výrobu s místními prostředky zaváděly. Největší střediska byla na Pelhřimovsku, v Žirovnici, ve středním Polabí (okolí Přelouče, Nového Bydžova, Pardubic), na Tachovsku a Kraslicku, na Moravě na širokém území od Bystrice n. Pernštejnem a Velkého Meziříčí až k Brnu a dále k Ivanovicím na Hané a Bučovicím. Domácí výroba zanikla v průběhu prvních

desetiletí 20. stol. – Lidské vlasy byly hlavní surovinou pro domácí výrobu sítěk na vlasy, která se rozšířila od 80. let 19. stol. na Pelhřimovsku, Žďársku, Trhovokamenicku a v okolí Mikulova. Sítě pletly (*necovaly*) ženy i odrostlejší děti, menší děti musely navazovat vlasy. V prvních desetiletích 20. stol. síťování zaniklo, jen na Žďársku se změnilo ve výrobu zboží síťovaného z příze.

Lit.: A. Veselý: *Dějiny perletářství v zemích rakouských v měřítku všeobecném a v Čechách vůbec*. Jindřichův Hradec 1931; A. Pocolt: *Mizející řemesla*. Praha 1958; V. Scheufler: *Domácká výroba v českých zemích*. EAČMS II, s. 101–126. [hš]

živůtek, oděvní součást nošená na horní části ženského těla přes košili nebo rukávce. Vznikl rozdělením celistvého ženského šatu za renesance. Nejstarší doklad pochází z nálezů spodního oblečení v rakouském Poysdorfu (17. stol.). – Rovný ž. z jednoho kusu plátna, se švy na ramenou se dochoval sešitý se sukni jako *voblečka* na Chodsku, *suknice* na Litomyšlsku a *leknica* na j. Valašsku a Kopačnicích. Ž. sešitý se sukni jako všední oblečení z domácího plátna, kanafasu či modrotisku měl i mladší střih z 19. stol., tj. *krantasová záda* a zapínání vpředu, např. *kaftan* na Prácheňsku a Šumavě, *jalfrok*, *courák* na Českomoravské vrchovině, *kašaň* v jižní části Drahanské vrchoviny. Právě poslední název ve významu podkasaný šat dokazuje, že mohlo jít o kontinuitu se starším střihovým typem. – Plátěný ž. se také přišival k soukenné sukni a měl vlastně funkci šlí, protože těžká široká sukneť by se v pase nebyla udržela. Byl pak ž. spodním, protože se přes něj oblékal kabátek. Teprve pozdní spodní živůtky se skládaly jen z rovného kusu plátna s náramky a nosily se už oddělené až do 1. poloviny 20. stol. – Svrchní sváteční živůtky stále ještě spojené se sukni se šily z drahých materiálů a podléhaly módním vlivům. Nejdříve byly rozšířeny na sev. Moravě a ve vých. Slezsku. Prototypem byl těšínský ž. z černého sametu, vyztužovaný vpředu i vzadu lepenkou a podšitý hrubým plátnem. Zdobily jej široké zlaté porty a plastická zlatá rostlinná výšivka. Typický byl šípový hrot uprostřed zad a šněrování pomocí *hočků* a stříbrného řetízku. Renesanční lvíčky a mořské panny střídali rokokoví andělíčky, kteří pak ustoupili klasicistním formám a posléze samostatným tvarům. Podobně vypadaly živůtky valašské, síté z drahých látek, ale dochovaly se jen z Rožnovska. Jestliže byla k ž. na Hodslavicku, šněrovanému přes oka, přišita sukneť z černého plátna, říkalo se jí *letnica*, jestliže byla z vlněného kronraše, byla to *kromrážka*. Se živůtky z brokátu se tyto sukneť braly na svatby. – Na Slovácku byly sukneť

se ž. méně honosné. Jihomoravské živůtky se dole spínaly háčky a říkalo se jim *kabátek*. Na Veselsku a v Kunovicích se ž. šil z damašku, lemoval sametovými stuhami, *trýbem*, nebo prýmkami, místo trnu měl rovné zakončení. Hornácký kabátek byl ze sukna nebo z damašku, vpředu měl dva hroty, vzadu nahoře rovněž hrot. – Přejít k českým součástem tvoří živůtky z Trstěnic a německého Hřebečska, které měly rovné přednice, vzadu nahoře trn a šněrovaly se přes vkládanou vložku, *punt*. Ten se používal v Čechách obecně a býval zdoben zlatou výšivkou, našitými korálky apod. – Barokní doba vytvořila živůtky tuhé, vysoké, upjatých forem. Takové se nosily na Hané. Přilíš se nelíšily od mužských, byly z černého sukna, měly lepenkou vyztužené přednice a u knoflíků a dírek porty a výšivky. Na počátku 19. stol. se horní knoflíky nosily rozepnuté. Po r. 1810 tyto živůtky zmizely. Původ v barokní době mají asi i honosné šněrované živůtky z Jablunkovska. – Rokoko přineslo v Čechách *šněrovačky* obdobného střihu, široce šněrované přes punt, který byl ještě zdobenější než v předešlém období. Na Chodsku a na Jihlavsku je nosily svobodné dívky, vdané ženy měly *peřinku*. Na Chodsku, Litomyšlsku a v j. Čechách zůstávaly šněrovačky měkké, střední linie zad byla vyztužena rákosou, vystupujícím nahoře i dole. Přednice se mnohonásobně lemovaly portami a šněrovaly pomocí kroužků a háčků. V Orlických horách byly šněrovačky bez port, plzeňské a jihočeské

měly záda vcelku, ale bez rákosu, a špici a ramínka nahradily stuhy. Další vývojový stupeň, rozšířený ve středních Čechách, znamená dvoudílné šněrovačky, celé proložené kosticemi, šněrované vpředu i vzadu, na ramenou se stuhami. Jsou panskému šatu nejbližší. – V 19. stol. byly v Čechách nejrozšířenější *lajblíčky*: poloměkké ž., s polštářky v pase, šněrované nebo zapínané. Vpředu napříč měly jeden i více přepínaných pásků na zachycování *kosiček*, třícípých šátků na krk (*branka* na Českomoravské vrchovině). Starší výzdoba na zádech měla na Chodsku směr svislý, pozdější byla uspořádána vějířovitě. Pestrý vývoj měl ž. na Blatech. Starší typ měl svislý šíp v zádech, mladší živůtky se šily se zády vcelku jako na Plzeňsku. Postupem doby se velmi zkrátily. Následovala změna stříhu zad v princesový a kolem výstřihu se přišivala stuha. Poslední živůtky se šněrovaly vzadu a spodní okraj lemovaly laločnaté zuby. – Široce šněrované živůtky bez puntu jsou známé z obrazových pramenů na Moravě jen z Brněnska, severozáp. Moravy, z Podluží, ale všechny zmizely do r. 1810. Šněrovaný ž. se zachoval jen v německém výškovském ostrůvku v oblečení nevěsty. Na velké části Moravy se na počátku 19. stol. rozšířil typ měkkého ž. (*kordulka*), zapínaného, s okrouhlým výstřihem lemovaným stuhou, s princesovými zády. Šůsky se zkrátily k pasu nebo nad něj a vzadu přibýly dva nebo více obloučků, červeně podšitých a obrácených nahoru. Na Kloboucko-Žďánicku zbyla z předešlého období široká výzdoba na přednicích v horizontálních linkách. Hanácký ž. (*frydka*), soukenný, cajkový, po r. 1840 z hedvábných látek, se zdobil barevnou výšivkou. Když se zkrátil, bylo nutno zakrýt část nad pasem plátněm *oplečím*, tj. novým rovným ž. bíle vyšitým, vpředu šněrovaným, s ramínky a dole s kanýrkem, aby nevyšel ze sukne. – Na vých. Moravě, na Valašsku a ve Slezsku (u goralského kroje) se v létě chodilo bez ž. Od počátku 19. stol. se tu začaly nosit soukenné živůtky ovlivněné ve stříhu mužskými vestami. Na Valašsku se šily z červeného sukna, lemovaly trýbovou portou u výstřihu a na přednicích (*zahrádka*). Jednotlivé varianty se lišily stříhem zad. V karpatské části Slováků se přejala mužské vesty buď zcela (Strání), nebo se lišily jen detaily, např. na Ostrožsku jsou ženské živůtky oproti mužským bez límce. Mladší se tu začaly šít ze vzorových hedvábných látek, kolem výstřihu lemované stuhou, ale ostatní výzdoba zůstala obdobná jako na mužských vestách. Na Podluží se kordulky v další vývojové etapě rovněž podřídily stříhem i výzdobou mužským vzorům a silně zkrátily, stejně jako na Kyjovsku, kde se vzadu zdobily aplikací tří kruhů.

Lit.: J. Klvaňa: *Lidové kroje na moravském Slovensku*. In: Moravské Slovensko I. Praha 1918, s. 97–252; J. R. Bečák: *Lidové umění na Hané*. Velký Týnec u Olomouce 1941; D. Stránská: *O typech valašských krojů*. NVal 11, 1948, s. 12–25; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 26–31; Z. Vachová: *Národopisné sbírky Slezského muzea*. Ostrava 1962, s. 64–117; V. Svobodová: *O lidových krojích na moravském Horácku*. Nové Město na Moravě 1977; J. Langhammerová: *Stříhy lidového oděvu v českých zemích*. Praha 1987; M. Ludvíková: *Poznámky k vývoji kroje na Podluží v 1. polovině 19. století*. FE 27, 1993, s. 47–58; M. Ludvíková: *Moravské a slezské kroje*. Brno – München 2000, s. 43; A. Jeřábková: *K typologickému zařazení hornáckých kabátků*. NR 11, 2001, s. 24–28. [ml]

žně viz žeň

žnecké písně, žatevní (žňové) písně – repertoár zpívaný během sklizně obilí. Náš se nazývají *hečené*, *hečacky*. Organicky na ně navazují dožínkové písně, které však se již řadí k písním obřadním. Ž. p. patří do skupiny písní zpívaných ve volné přírodě. Jejich tématem jsou přírodní motivy, plní práce i radost z vykonávání nejdůležitější zemědělské činnosti. Jsou strofické, 1–3slokové, melodika probíhá převážně v sekundových krocích, ambitus nepřesahuje septimu. Častý je předharmonický tonální charakter a volná vazba textu a nápěvu. Nápěv má někdy povahu obecné noty. Funkce ž. p. je zejm. relaxační (zpěv

při odpočinku i při vlastní práci) a dorozumivací. Příznačný je způsob přednesu: buď začínala sólistka a k ní se přidával sbor, nebo se střídaly dvě skupiny. V Zášově na Valašsku vpadala druhá skupina do posledních tónů zpěvu první skupiny. Ž. p. patří výhradně do repertoáru dívek a žen. Na Moravě se vyskytují hl. na Valašsku, popř. na přilehlém luhačovickém Zálesí. Moravské ž. p. byly ovlivněny slovenskými. Nejstarší ž. p. z Čech jsou zaznamenány v guberniálním rukopisu z Hlubocka (1819).

Lit.: F. Bartoš: *Nové národní písně moravské s nápěvy do textu vřaděnými*. Brno 1882; K. Weis: *Český jih a Šumava v písních XIV-XV*. Praha 1941, s. 46–47; H. Bím: *Valašské a slovenské lidové písně*. Praha 1954; O. Demo – O. Hrabalová: *Žatevné a dožínkové písně*. Bratislava 1969; O. Hrabalová: *K štúdiu žatevných písní východomoravských a slovenských*. SN 13, 1965, s. 33–54; K. Vetterl: *Lidové písně a tance z Valašskokloboucka I*. Praha 1955. [mt]

Žofie [z řec.] 1. Žofie Římská (zemř. 305), mučednice, svěťice (15. 5.). Tato mladá žena byla umučena za doby císaře Diokleciána; zobrazována je jako mučednice s knihou, palmovou ratolestí, popř. s neckami a mečem (v důsledku smrti stětím). Kult této svěťice, patronky proti pozdním mrazům a růstu polních plodin, patřil v č. zemích k okrajovým. V agrárním prostředí ji počítali k *ledovým mužům* (*studená Žofie, ledová svěťice*): *Svatá Žofie je kuchařka ledových mužů a nezůstává tomu nic dlužna; svatá Žofie nemívá v oblíbě květy; Žofie vína upije*. Četnost jarních květnových přeháněk a jejich vztah k budoucí úrodě polnohospodářských plodin vyjadřují i lidová označení umáčená, uplakaná Žofie a pranostiky typu: *Svatá Žofie, políčka zalije (vaří z vody); den svatě Žofie bez deště nemine; přší-li na svatou Žofii, neurodí se víno; nad kterou dolinou se na svatou Žofii mlha snese, tam se urodí ovoce*. – Po zvykoslovné stránce doznal v tradičním lidovém prostředí určitého významu den sv. Ž. především jako někdejší vigilie svátku sv. Jana Nepomuckého. V jeho podvečer lidé připravovali nepomucenské svatyně na nadcházející oslavy, svátečně zdobili a osvětlovali sochy Jana, konala se první procesí a večerní bohoslužby. V Praze se odehrávala i pověstná večerní *muzika na šífích*; 2. Žofie Římská (zemř. kolem r. 125 v Římě) a její tři dcery, historicky nedoložená starokřesťanská mučednice (30. 9.). Údajně byla popravena tři dny po smrti svých legendistických dcer *Spes, Fides a Charitas* (Víra, Naděje, Lásky). Je ochránky-

ně vdov, patronka v tísní a nouzi, jejíž kult byl silný zvláště ve středověku. Obvykle je zobrazována spolu se svými dcerami, často s mečem, který poukazuje na jejich stěti.

Lit.: O. v. Reinsberg-Düringsfeld: *Fest-Kalender aus Böhmen*. Wien – Prag 1862, s. 239; HDA 7, 1936/37, sl. 120; V. Vlnas: *Jan Nepomucký, česká legenda*. Praha 1993; V. Schaubert – M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 227, 508; Z. Vašků: *Velký pravnostikon*. Praha 1998. [lk]

žudr, mohutný rizalit vystupující před průčelí obvykle bočně orientovaného hanáckého domu. V přízemí ž. je předsíň s pevnými lavicemi k sezení podél bočních stěn, v patře sýpka s malými okny. Kdysi došková střecha je vpředu zkosená valbou, méně často vytváří trojúhelníkový štít. Na Hané byly nejvíce zastoupeny žudry s otevřenými vstupními a širokými okenními oblouky, jejichž klenební pásy mají nejčastěji půlkruhový nebo segmentový tvar, existovaly dělené žudry, jež sloužily jako vchod do domu a zčásti jako komora, a také uzavřený ž. bez otevřených oblouků s vchodem zevnitř domu. V průčelí ž. býval výklenek pro sošku svěťce, ochránce domu. Ž. byl na Hané téměř obecně rozšířený ještě v polovině 19. stol., avšak při přestavbě hanáckého domu koncem 19. stol. a později se již neobnovoval, takže do konce 20. stol. se dochoval jen v ojedinělých případech (např. v Příkazích). Od ž. v centrální oblasti Hané se některými zvláštnostmi odlišují rizality v bývalém německém jazykovém ostrůvku na Vyškovsku (Lysovice, Kučerov, Rostěnice, Zvonovice): např. hřibovitými oblouky u vstupu a tvarováním vnitřní i vnější omítky pruhy, jež se do ní za mokra vtačují prsty. – Patrový ž. se objevuje také na Malé Hané v okolí Boskovic a Jevíčka. Horní část tohoto ž., zde zv. *žondr*, vyplňuje roubená sýpka (*komora*) s malými okny a někde i s pavláčkou. Sýpka spočívá na podpěrných sloupech, někdy propojených dřevěnými arkádovitými oblouky; zadní část sýpky je také nesena sloupy, nebo se její tíha přenáší na průčelí domu. Střecha nad sýpkou je zkosená valbou nebo sedlová; ve druhém případě bývá štít vyplněn dekorativně kladenými prkny a ve vrcholu mívá kabřinec. Nejstarší doklady tohoto ž. jsou známy z počátku 18. stol. a do určité míry připomínají typ křížové světničky v severových. Čechách. – Ž. byl charakteristickým znakem hanáckého domu, ale vyskytoval se také v oblasti dolnorakouského Moravského pole, v Burgenlandu i jinde. V t. šije, žudro.

Řez hanáckým žudrem (studie). Cholína (Haná), 1984

Lit.: F. Heidenreich – F. Lipka: *Žoldr = žondr = žundr = žudr = žolěř*. SA 3, 1904, s. 116–120; F. Lipka – J. Hajda: „*Žudry*“, „*sýpky*“, „*sruby*“. SA 3, 1904, s. 209–212; F. Lipka: *Dřevěné chalupy na Boskovicích*. ČVSMO 21, 1904, s. 89–100; F. Žákavec: *Dílo Josefa Mánesa*. Praha 1923, s. 103–109; R. Bečák: *Lidové umění na Hané*. Velký Týnec u Olomouce 1941, s. 270–291; J. Kšíř: *Hanácký žudr, jeho druhy a rozšíření*. ČVSMO 58, 1949, s. 36–59; 59, 1950, s. 38–52; J. Kšíř: *Hanácký žudr*. SKVMO SV 3, 1955, s. 147–159; V. Burian: *Vesnická sídla a lidové stavby na Vyškovsku*. ČE 8, 1960, s. 21–68; V. Frolec: *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku*. Brno 1974, s. 95–100; V. Mencl: *Lidová architektura v Československu*. Praha 1980, s. 56–94. [jv]

žudro, malý blokový výstupek nebo klenutý přístavek (závěťří). Skládá se z pilířů předsazených po obou stranách vstupního otvoru, jež nesou rovnou nebo segmentovou stříšku (štukovou krátkou římsu). Nář. se nazývá mj. *dolník*, *gáněk*, *gelba* (u jihomoravských Charvátů), *kapla*, *klebetnica*, *nálepek*, *piljér*, *předdveří*, *přílepek*, *rampúch*, *šija*, *vidanek*, *výпустek*, *žebračka* či *žundr*. Na

střední a jihových. Moravě (a také v přílehlé části Slovenska) byla žudra stavěna před vstup do síně domu nebo do samostatně stojící sýpky (komory) anebo před vstup do vinného sklepa. Nástěnná malba, jež se na Slovácku vyvíjela od počátku 19. stol., přecházela i na ž. Malba byla prací lidových malířčků, které pestřími hlinkami na bílé omítce vytvářely florální motivy, ale vyskytovali se i ptáčci apod. V j. Čechách se žudra (*šije*) ojediněle dochovala u patrových kamenných (zděných) sýpek (špýcharů), z nichž některé pocházejí ze 16. a 17. stol. (Radošovice, Modlešovice, Novosedly ad.). Podle situování budovy byla žudra obrácena do ulice nebo do dvora. Období žuder vedle už zmíněných oblastí lze nalézt také v rakouském Burgenlandu a v záp. Maďarsku. Archeologicky je ž. doloženo v předměstí Sezimova Ústí, opuštěného 1420, a v zaniklé středověké osadě Pfaffenschlag u Slavonic z přelomu 14. a 15. stol.; ikonograficky ze 17. stol. na vedutě Vimperka. – K ž. se pojí některé obyčeje (na Slovácku za bouřky pokládali do ž. sekeru a přes ni křížem lopatu, aby do domu neuhodilo). V t. šije, žudr.

Lit.: O. Máčel – J. Vajdiš: *Slovácko*. Praha 1958, s. 62–67; V. Frolec: *Kulturní společenství a interetnické vztahy v lidovém stavitelství v Podunají*. Praha 1970, s. 61–64; V. Frolec: *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku*. Brno 1974, s. 95–100; J. Škabrada: *Sýpky domů v Pfaffen-schlagu ve světle struktury vesnického domu jihočeské oblasti („šije“ vesnických sýpek a středověkých zemnic)*. AH 3, 1978, s. 355–369; A. Plessingerová – J. Vařeka: *Nejstarší známý ikonografický doklad žudra a rozbor lidových staveb na vyobrazení Vimperka z roku 1684*. ČNM H 152, 1983, s. 131–143. [jv]

župan viz kabát, župica

župica, mužský kabát. V české literatuře (od 15. stol.) označovala ženský kabátek, popř. volnou košili. Název souvisí s výrazem *joppa*, pojmenováním pro kabát (od 14. stol.). Příbuzným názvem je *župan*, *žufan*,

už z vyobrazení starých evropských kultur, často ve spojení s orientálními a byzantskými předlohami. Příbuznost střihu je prokazatelná u mužských kabátů v polských cechovních knihách ze 17. stol., ale též u polských lidových typů (*sukmany*). Střihové variace těchto kabátů lze vysledovat na Slovensko, Ukrajinu a do Běloruska, Maďarska, Chorvatska a Rumunska. Tyto kabáty spojují také některé prvky jako přepásání pásy, aplikované šňůry, kovové knoflíky. Na Valašsku se na župice používalo přírodní ovčí sukno ještě v 19. stol.; v těchto případech se župice nazývaly *haleny*. Od 18. stol. domácí sukno stále více nahrazovalo barevné, řemeslně vyráběné. Během 19. stol. se v jednotlivých krojových oblastech na Valašsku ustálila jedna charakteristická barva, zatímco výložky u okrajů rukávů a úzký límeček byly vesměs potaženy červeným suknem (zřejmě ovlivněny vojenskou uniformou). Ž. se často uplatňovala jako součást svatebního oděvu ženicha; pro vyšší cenu byla dostupná jen bohatší vrstvě venkovanů a musela se půjčovat.

Lit.: D. Stránská: *Huně a haleny*. DU 4, 1950, s. 92–94; J. Staňková: *Rukopisné knihy krejčovských střihů*. ČL 57, 1970, s. 203–234; A. Jeřábková: *Odívání*. In: LKM-VM, s. 116–158. [aj]

označující jednak šlechtický kabát zdobený šňůrami (od počátku 16. stol.), jednak lidové kabáty rozšířené na velké části Čech, v 18. stol. ještě na Hané, jako *župka* na Horácku, na Slovácku a v Polsku. Archivní záznamy ze 17. až 19. stol. dokládají župice na Hané, ze 17. a 18. stol. na Slovácku, v 18. stol. na Těšínsku a v 19. stol. na Třebíčsku. V 19. a ve 20. stol. se stala typickým mužským kabátem svátečního oděvu na Valašsku, Frýdecku a Těšínsku. Zadní díly kabátů byly střiheny vcelku od límce po spodní okraj, přední díly se zhotovovaly z jednoho kusu materiálu s částí od pasu dolů rozšířenou ve tvaru kruhové výseče, která jí dodávala zvonový charakter. Rukávy jsou přišity samostatně, krční otvor je zakončen úzkým stojatým límečkem. Spodní okraje předních dílů vybíhají do ostrých úhlů tak, že se při oblečení překrývají. Typy kabátů s rozšířenou sukňovou částí jsou známé